

קונטרס עיתים וזמנים

- מחלוקת רבינו תם והגאונים בענין "בין השמשות" – הוראת גדולי הפוסקים; המשנה ברורה; ומנהג ארץ ישראל.
- חשבון זמני היום – סוף זמן קריאת שמע של המג"א לפי שיטת הגאונים והמסתעף.
- זמן תפילת ערבית – סקירה נרחבת אודות "זמן תפילת ערבית" בכל ימות השנה, עם מקורות וביאורים.
- חלופת מכתבים ומו"מ בין הגר"ח נאה זצ"ל להגר"מ"ט זצ"ל אודות "זמני לוח ארץ ישראל" – עם ביאורים והערות.

בשבח והודאה מרובה לנותן התורה ובעזרתו יתברך, הו"ל חוברת "עיתים וזמנים" והוא לקט של מאמרים נספחים מתוך חיבור [שנמצא בשלבי עריכה] בענין "תוספת שבת ותפילת ערבית מבעוד יום והמסתעף". הפרקים נלקטו מתוך כמה מדורים שונים שבחיבור, ולכן שונים הפרקים זה מזה בסגנון עריכתם. ואבקש מאת המעיינים "אל תמנע טוב מבעליו" ויועילו בטובם לשלוח הערות, הארות, השגות, וכדו' על הענינים שנדפסו בחוברת. כמו"כ ניתן לקבל חומר על שאר הענינים הנ"ל.

המחבר

בס"ד, מהדורה שניה
עם הוספות ותיקונים

* * *

הכתובת:

יהודה אייזנשטיין, מעלות דפנה 119/27 י-ם.

טל: 0533122906. פקס: 15326436045.

5322906@gmail.com

תוכן הענינים

- פרק א - מחלוקת רבינו תם והגאונים בענין "בין השמשות".....ג
- פרק ב - נידון חשבון זמני היום מעה"ש עד צה"כ או מהנץ עד שקיעה לר"ת ולגאונים.....ח
- פרק ג - מנהג "ארץ ישראל" במחלוקת רבינו תם והגאונים כ
- פרק ד - בירור המנהג בארץ ישראל כדעת הגאונים גם לקולא.....כח
- פרק ה - זמנה של תפילת ערבית אחרי השקיעה לד
- פרק ו - חלופת מכתבים בין הגר"ח נאה זצ"ל להגרי"מ טיקוצ'ינסקי זצ"ל בענין זמני היום ב"לוח ארץ ישראל".....נ
- מילואים לפרק א סג

לעילוי נשמת

הרב יעקב משה ב"ר יוסף זצ"ל

נלב"ע

ד' תשרי ה'תשע"ז

ת.נ.צ.ב.ה.

פרק א

מחלוקת רבינו תם והגאונים בענין "בין השמשות"

[א] ידוע מחלוקתם של רבינו תם והגאונים בענין "בית השמשות"¹. דעת הגאונים שבשקיעה ראשונה מתחיל הזמן של "בין השמשות" וג' רבעי מיל אחר כך זה "צאת הכוכבים"². ודעת רבינו תם שד' מיל (72 דקות³) אחרי שקיעה ראשונה זה "צאת הכוכבים" ורק ג' רבעי מיל קודם לכן מתחיל הזמן של "בין השמשות".

[והרמב"ן³ כותב שלפי שיטת רבינו תם מובן מאוד הזמן של "תוספת שבת" שהוא משקיעה ראשונה ואילך, אבל קודם לכן בעוד השמש על הארץ לא מסתבר שיהיה בו תוספת שבת. ומכח זה מצדד הרמב"ן כשיטת רבינו תם. וכך פוסק השולחן ערוך⁴ שהזמן של "תוספת שבת" הוא רק משקיעה ראשונה ואילך. אולם לפי דעת הגאונים שבשקיעה מתחיל כבר הזמן של "בין השמשות" אם כן בהכרח הנידון של "תוספת שבת" הוא קודם שקיעה⁵].

למעשה השולחן ערוך⁶ סותם ונוקט לדינא כשיטת רבינו תם [וראה במילואים⁷ שי"א שהשו"ע חזר בו]. וכך גם מבואר בדבריהם של גדולי הראשונים רבני צרפת מפרשי הש"ס⁷. וכך היה המנהג בעם ישראל בזמנם של הרבה מגדולי הפוסקים אשר מפייהם אנו חיינ כדעת ר"ת גם לקולא⁸ (הגם שבדורות קודמים יותר נהגו כמו הגאונים⁸).

• ציון האותיות מפנות להערות סיום (מילואים) שנמצא בסוף החוברת.

¹ תורף המחלוקת והשיטות בזה הובא בביאור הלכה (רסא, ב ד"ה מתחילת) ע"ש.

² ראה בפרק ה מש"כ שא"ז פשוט שלדינא לפי שיטת הגאונים דין "לילה" הוא בכלות ג' רבעי מיל אחרי השקיעה, ונפק"מ לענין מצות ק"ש בלילה ולענין מלאכה במוצ"ש וכדו'.

³ בספרו תורת האדם ענין אבילות ישנה אות קה.

⁴ רסא, ב.

⁵ כן כתב הביאור הלכה (רסג, ד ד"ה בעוד).

⁶ או"ח רסא, ב.

⁷ כן דעת התוס', הרמב"ן בתורת האדם, הרשב"א, הרא"ה והריטב"א ועוד ראשונים (בדעת הרבינו יונה והרא"ש יש נידון רחב מה שיטתם), ולא באנו כאן לברר ולסדר את שיטות הראשונים בזה.

⁸ כ"כ בספר ברית אברהם (דיני המילה אות ה) בשם הגר"ד זינצהיים (בעמח"ס יד דוד) שאסף ספרים רבים ומצא בהן, שבכל ארצות המזרח והמערב חששו מימות עולם לדעת הגאונים, שלא

אלא שהמשנה ברורה⁹ כותב שמאחר שהרבה מהראשונים וגם הגר"א¹⁰ סוברים כדעת הגאונים, ממילא יש לפרוש קודם שבת ממלאכה כבר משקיעה¹¹. והוסיף בביאור הלכה¹²

למול ילד בשבת הנולד בתחילת שקיעת חמה, אע"פ שלפעמים עוד יותר משעה תמימה (בימי הקיץ) עד צאת הכוכבים.

⁹ רסא, כג.

¹⁰ הגר"א בא"ח סי' רסא ס"ב וביו"ד סי' רסב אות ט (והאריך טובא בזה שלא כפי דרכו). וע"ע בשנות אליהו ריש ברכות ובשבת (פ"ב מ"ז) ובאדרת אליהו בראשית (פ"א פ"ה) עה"פ "ויהי ערב".

¹¹ שיטת היראים: מן הראוי לציין בזה מה שמוסיף המשנ"ב שם (רסא, כג) שמי שמחמיר על עצמו ופורש עצמו ממלאכה חצי שעה או עכ"פ שליש שעה קודם שקיעה אשרי לו דהוא יוצא בזה גם את שיטת היראים שסובר שבין השמשות מתחיל ג' רבעי מיל לפני השקיעה. והיינו שאפילו אם נחשב מיל לפי חשבון של 24 דקות (שאז הבה"ש מתחיל 18 דקות לפני שקיעה) מ"מ בפרישה של חצי או שליש שעה ממלאכה יש לו גם קיום לתוספת. [ובמקו"א כ' שמוכח מדברי המשנ"ב שהזמן של "תוספת" הוא 2 דקות. וכן שמוכח מדברי המשנ"ב שיש קיום למצות "תוספת" גם ע"י פרישה ממלאכה לבד]. וע"ע בדברי שלום (הלכתא רבתי לשבתא) שכותב שהיראים המדקדקים בזהירות ובחומרות מהראוי לחוש ליראים שסובר דרבע שעה לפני השקיעה הוא בה"ש, וא"כ צריך שיהיו כל הנרות דולקין ערך י"ח מינוט קודם השקיעה כדי שיהיה מעט לתוספת שבת. והוסיף שמי שירצה לנהוג כן צריך להתנות שיהא בלי נדר כדי שבדיעבד ושעת הדחק יוכל להדליק עד התחלת השקיעה כי אינו אלא חומרא בעלמא להחמיר כמותו לכתחילה היראים והחרדים לדבר ה' עכ"ד. וע"ע בברכת חיים (להגר"ר חיים יצחק ירוחם זצ"ל אב"ד אלטשטאדט; ס, ז) מש"כ שיש להחמיר כיראים. וציין שבוועין לא עשו כן והתנצלו שאינם יכולים לעשות זמן ארוך כ"כ (היינו י"ג וחצי דק' קודם השקיעה עד ע"ב דק' אחרי שקיעה) יותר מהאשכנזים, אבל אי"ז טעם מספיק עכ"ד. אולם בעיקר שיטת היראים ראה בערוה"ש (רסא, ו) ובאג"מ (או"ח ב, ו) מש"כ בזה, וכן בספר הלכות שבת בשבת (פ"ג הערה 2) מש"כ בזה בשם החזו"א והגר"ז. וע"ע בהג' ביצחק יקרא (רסא, ב) בשם הגרש"ז שלא נהגו להחמיר את שיטת היראים. וע"ע מש"כ הגרימ"ט (בספרו בין השמשות עמ' נח) שמה שנוהגים בירושלים להדליק נרות 40 דקות קודם השקיעה ודאי זה לא מצד חשש לשיטת היראים [אולם בשו"ת בית אבי (או"ח סי' צט; יו"ד סי' קיז) כותב שמה שהחמירו רבני ארה"ב (מהמהגרים הראשונים) להדליק נרות בע"ש 20 דקות קודם השקיעה היה זה לחוש ליראים]. ובשיעורי שבט הלוי (יו"ד קצו, א-י) מובא שהרוצה להחמיר בהפסק טהרה כשיטת היראים יש לו על מי לסמוך אע"פ שדוחה את הטבילה.

¹² רסא, ב ד"ה מתחילת. וכ"כ הביאור הלכה (רסא, א ד"ה ואין) שיש לנהוג למעשה ליזהר להדליק קודם שקיעת החמה דאל"ה לכמה פוסקים הוא ספיקא דאורייתא.

דעת ה"משנה ברורה" לחוש מדינא לשיטת הגאונים: ומצינו בכמה מקומות במשנ"ב שמשמע מדבריו שחשש לדעת הגר"א מדינא ולא רק בתורת חומרא [וראה גם באג"מ (או"ח א, כד) שכותב "וכן יראה ידידי בכל המקומות במ"ב שדעתו נוטה כהגר"א". וע"ע באמונת יהושע סי' רנז ד"ה אכן]. ראה במשנ"ב (תרלח, כא) שכותב לגבי תנאי בסוכה דלפי מאי דמסקינן לעיל בסימן רסא דבין השמשות מתחיל תיכף אחר שקיעה צריך לעשות התנאי קודם שקיעה. וע"ע במשנ"ב (תקנ"ג, ג) לגבי איסורי ט' באב ב"בין השמשות" שכותב ועיין לעיל בסימן רסא דביארנו דבין השמשות נקרא מששקעה החמה וה"ה בענינינו. וע"ע בשעה"צ (תרנב, א) לגבי נטילת לולב בבין השמשות שכותב ז"ל לפי מה שידוע בסימן רסא דיש דעות בזמן בין השמשות וקיימא לן

שלמעשה בודאי צריך לזהר כדעת הגר"א וחס ושלום להקל בזה שהוא ספק איסור סקילה לדעת כל הני פוסקים.¹³

וכך גם היה המנהג בזמנו של המשנה ברורה – שחששו לדעת הגאונים ולא היו עושים מלאכה אחרי שקיעה¹³, ובמוצאי שבת חששו לדעת ר"ת ולא עשו מלאכות רק בזמן של צאת הכוכבים [ראה בהערה¹⁴].

לחומרא דמתחלת תכף אחר שקיעה אבל לא להקל לפטור עצמו מן הנטילה כו' עכ"ד [וע"ע בקובץ תשובות (ב, מב) להגר"ש"א]. וע"ע במשנ"ב (רצט, א) שכותב ועיין לעיל בסימן רסא במשנ"ב דנקטינן לספק חשיכה תכף מששקעה חמה לענין הדלקת נרות וכל מלאכה. אולם לגבי מילה יעוי' במשנ"ב (שלא, יד) שלא פסק בנחרצות שלא למול בשבת תינוק שנולד בשבת אחרי שקיעה [וע"ע בבירור הלכה תנינא יו"ד סי' רסב עמ' מ ד"ה אבל]. וע"ע בספרו מחנה ישראל (פרק ה אות ד) שכתב ז"ל ואף דכל איש ישראל אסור לעשות מלאכה תיכף אחר שקיעה כדעת הגר"א והרבה מהראשונים וכן המנהג בישראל, מכל מקום בשעת הדחק כמו איש הצבא סתמתי כמו אידך פוסקים וכמו שהעתיק החיי אדם כו'. ומ"מ משקיעה עד חצי שעה זו נראה דאין להחמיר באיש הצבא כדי שלא ליתי חומרא זו לידי קולא למחר שיצטרך לחלל שבת עכ"ד.

¹³ קולות ה"משנה ברורה" ע"פ דעת רבינו תם: והנה למעשה מצינו שהיקל המשנ"ב כמה קולות מכח שיטת רבינו תם. [א] בביאור הלכה (רסא, א ד"ה ואין מדליקין) כותב שאם הדליק נר אחרי השקיעה יש לסמוך על שיטת ר"ת ליהנות ממנו. וכבר כתב בקצוה"ש (סי' עה הערה א) שמי שעושה מלאכה במוצ"ש כדעת הגאונים לא יוכל לסמוך להקל בדיעבד בכניסת השבת, דהוי תרתי דסתרי. וכ"כ בהג' ביצחק יקרא (סי' רסא שם) בשם הגרש"ז זצ"ל שלפי מנהגינו בא"י אין לסמוך על דעת ר"ת שעדיין זה יום (עי' משנ"ב שיח, ב) אלא נקטינן דבה"ש הוא מיד אחר התכסות השמש, ואם בישל בשעה זו האוכל נאסר. [וע"ע בארחות רבנו ח"ג עמ' רכט וצ"ע]. [ב] לגבי מנחה אחרי שקיעה, ראה במשנ"ב (רלג, יד; ובשעה"צ אות כא) שבדיעבד יוכל לסמוך על דעת המקילים להתפלל אחר שקיעה עד רבע שעה קודם צה"כ. [ג] לגבי סעודה שלישית אחרי שקיעה, ראה במשנ"ב (רצט, א) שכותב שאם לא אכל מקודם בודאי צריך לאכול אפילו אחר שקיעה ואפילו לשאר אכילה אם הוא תאב לאכול ולשתות ג"כ אין להחמיר עד חצי שעה שקודם צה"כ. וראה בקצוה"ש (סי' צד הערה ו) שכותב שצ"ע מי שאינו נוהג כר"ת לענין עשיית מלאכה במוצ"ש אם יוכל לסמוך להקל בזה. [ד] אולם לגבי נשיאת כפיים אחרי שקיעה, ראה בשעה"צ (תרכג, יא) שקאי בצ"ע אם אפשר להקל בזה מכח שיטת ר"ת עד חצי שעה קודם צה"כ. אולם כאמור מי שעושה מלאכה במוצ"ש כדעת הגאונים לא יוכל לסמוך להקל מכח שיטת ר"ת בכל הנ"ל. וע"ע בסמוך מש"כ שלמעשה הקולות לפי שיטת ר"ת עצמו זה רק כשלא נראה עדיין כוכבים (וכמש"כ השעה"צ (רלג, יד) שאם כבר נראו כוכבים אין להתפלל מנחה), וא"כ גם המשנ"ב יודה שבארץ ישראל שהכוכבים וההכסיף מקדים מאוד, שאין להקל בכל הדברים הללו גם לפי שיטת ר"ת עצמו רק אולי איזה זמן אחר שקיעה ותו לא.

¹⁴ דעת ה"משנה ברורה" אודות שיטת המנחת כהן שגם לר"ת אין הקובע ד' מיל: לגבי זמן צאת הכוכבים לפי רבינו תם, כותב הביאור הלכה (רסא, ב ד"ה קודם) שידוע שנשתנה השיעור של ד' מילין לפי האופק והזמן ובמדינותיו היה רגילות להראות הכוכבים קודם השלמת שיעור ד' מילין, ולכן הוא כותב שגם לפי ר"ת צריך לפרוש ממלאכה מוקדם יותר. וע"ע במשנ"ב (תקכז, ד) לגבי ההיתרים ב"ספק חשיכה" ז"ל זמן ספק חשיכה נתבאר בסימן רס"א ומבואר שם דכשנראין ג' כוכבים בינונים הוא ודאי לילה. וכ"כ המשנ"ב (רלג, יד) לגבי מנחה שאם כבר נראו כוכבים ודאי הוי לילה ואין להתפלל מנחה. וראה בביאור הלכה (רצג, ב ד"ה עד) שהביא בשם המנחת כהן גם

אולם כיום המנהג הרווח [עכ"פ בארץ ישראל¹⁵ בירושלים עיה"ק] הוא כדעת הגאונים גם לקולא¹⁶. ויש שמחמירים את שיטת רבינו תם¹ ולא עושים מלאכה במוצאי שבת [ויוה"כ¹] רק 72 דקות אחרי שקיעה¹⁷.

לקולא לענין עשיית מלאכה במוצאי שבת, שגם לר"ת אם רואים את סימן הכוכבים לא צריך להמתין שיעור ד' מילין, וכ"כ בספר "בין השמשות" להגר"מ"ט (פ"ה עמוד נ) שגם האוחזים בשיטת ר"ת (בביאור השקיעה), להלכה ולמעשה כתבו סימן ג' הכוכבים בתור סימן לילה והוא הסימן הבדוק "בכל מקום ובכל זמן". וע"ע מש"כ הגר"י מרצבך (עלה יונה עמ' סט) בזה. [וראה במועדים וזמנים (סי' קנה) ובהלכות הגר"א ומנהגיו (אות קיז) ובקונטרס "אתא בוקר וגם לילה" (בסופו) מש"כ לבאר את דעת הסוברים שדין לילה לפי ר"ת נקבע תמיד לפי ד' מיל ולא לפי האופק]. אלא שבסימן רסא (ד"ה שהוא) כתב הביאור הלכה שנכון לכתחילה לצאת דעת ר"ת וכל הני רבוותא המחזיקים בשיטתו שלא לעשות מלאכה במוצ"ש עד שיושלם השיעור של ד' מילין ועיין מש"כ לקמן בסימן רצג בביאור ד"ה עד בסוף הדיבור מש"כ שם עכ"ד. ולגבי מילה באמת משתמע מדברי המשנ"ב (שלא, יד) שנוקט למעשה שתינוק שנולד בליל שבת אחרי צה"כ של המנח"כ שמלין אותו בשבת, גם אם נולד קודם 72 דקות מהשקיעה. ומבואר שמדינא נקט המשנ"ב בשיטת ר"ת כמשנתו של המנחת כהן שהקובע הוא לא שיעור ד' מיל אלא לפי האופק והכוכבים. וכך משמע גם מדברי הביאור הלכה (רצג, ב סוד"ה שיראו; וע"ע משנ"ב רלה, ד) שכותב שרק מי שלא בקי בענין הכסיף או שהיה יום מעונן שימתין שיעור ד' מיל. וע"ע בספר "מאיר עיני ישראל" (ח"ב עמ' 574; אור מאיר ס"ב פ"ד) שהח"ח היה מפסיק בשיחה במוצ"ש ושואל "האם כבר יש ג' כוכבים בינונים" ורק ביום מעונן מאוד הסכים להסתמך על השעון. וראה גם בערוך השולחן (רצג, א) שכותב שאנו נוהגים להמתין מן שקיעת החמה שעה וי"ב חלקי שעה שכל חלק הוא אחד מששים בשעה, דבזה יצאנו מכל הספיקות ואז מותר במלאכה, אמנם כשהרקיע מלא כוכבים אין צריך סימן אחר. וע"פ כל הנ"ל כתב בספר אמרי יושר (שבת סימן ל אות ב) שכל הקולות של המשנ"ב ע"פ שיטת ר"ת, זה רק כשאין כוכבים (ובמקומו בחו"ל היה מתאחר הדבר טפי מבא"י הרבה, הגם שכאמור גם במקומו הכוכבים היו נראים קודם 72 דקות). וא"כ אף לנוהגים כשיטת ר"ת, בארץ ישראל שהכוכבים וההכסיף מקדים בהרבה מאוד אין להקל בכל הדברים הללו רק אולי איזה זמן אחר שקיעה ותו לא. וכ"כ בספר אז נדברו (יג, כב) שדברי המשנ"ב (רצט, א) לגבי סעודה ג' אחרי שקיעה, אמורים רק לפי האופק שלו שצה"כ היה מתאחר הרבה אחרי שקיעה. וכ"כ בספר תפילה כהלכתה (פ"ג הערה קז) בשם הגריש"א זצ"ל שפשוט מש"כ המשנ"ב זה רק למקומו וזמנו שהיה הפרש גדול בן השקיעה לצאת הכוכבים.

¹⁵ **לגבי ארה"ב:** ראה בשו"ת בית אבי (או"ח סי' צט; יו"ד סי' קיז) שכותב שגדולי הרבנים בארה"ב המהגרים הראשונים היו מיוצאי ליטא, וגדולי ליטא קבלו על עצמם את שיטת הגאונים לכל דבר [וכותב עפ"ז שבמקומות הללו, תינוק שנולד אחרי השקיעה, יש לדחות את הברית. אבל בישובים חדשים שאין בהם מנהג, יכולים להקל עכ"פ עד ג' רבעי מיל אחרי שקיעה, מצד ספק ספיקא שלא לדחות את הברית]. וע"ע בשו"ת ויען יוסף (יו"ד סי' קמו) שכותב ש"בבואי לכאן לאמעריקא נודע לנו, דפה נקטו בעלי הוראה שיטת הגר"א דפוסקין כהגאונים דמשקיעת החמה ואילך הוי בין השמשות" [ולכן מצדד לענין הפס"ט שמעכב שיהא קודם שקיעת החמה]. וע"ע מש"כ הגר"ח פדווא זצ"ל אב"ד לונדון (בקונטרס "אתא בוקר וגם לילה") "לדידן קיבלנו על עצמינו לפרוש ממלאכה עם שקיעת החמה מפני שיטת הגאונים" [ולכן בהכרח עלינו למצוא היתר להדליק נרות קודם השקיעה גם אם זה קודם הפלג ע"ש].

¹⁶ ראה בפרק ג ופרק ד שם הרחבנו אודות תוקף המנהג בארץ ישראל כדעת הגאונים גם לקולא.

אולם לגבי תינוק שנולד בליל שבת אחרי יציאת ג' כוכבים בינונים לפני כלות 72 דקות, לא נוכל להחמיר שלא למולו בשבת הבאה, מאחר שחומרא דאתי לידי קולא הוא¹⁷.

¹⁷ במקומות ששיעור ד' מיל מתארך יותר מ72 דקות: הנה בביאור הלכה (רסא, ב ד"ה שהוא) מבואר שלא צריך להמתין יותר מ72 דקות גם אם השיעור של ד' מיל מתארך יותר. וכ"כ החפץ חיים במכתב (אבני שהם, צודקוביץ עמ' 128) ז"ל וזהו ידוע שזהו מנהג בכלל ישראל שאפילו בימות הקיץ בתמוז אין ממתנינים במוצ"ש רק ד' מילין ולא שעות זמניות. ורק בבית הכנסת של מינסק וכן הגאון מבריסק מנהגו להמתין שעות זמניות, אבל כלל ישראל אין מחמירים בזה עכ"ד. והנה 72 דקות ודאי לא מספיק לצאת את ידי חובת שיטת ר"ת, וכמש"כ בספר אור מאיר (ס"ג פ"ד אות יב; ס"ב פ"ד אות ג) שהרי צריך גם להוסיף את בה"ש דר' יוסי (עי' שעה"צ רסא, יח), וכן צריך להוסיף כמה רגעים בשביל תוספת שבת, וכמו"כ לגבי מוצ"ש צריך כוכבים קטנים שזה יותר מד' מיל, ויש להוסיף מש"כ הביאווה"ל (תנט, ב) שכלל לא פשוט ששיעור מיל הוא 18 דקות ויתכן שהוא 22.5 דקות וא"כ מדוע סגי במוצ"ש ב72 דקות [ויעור"ש שמוכיח מזה שבודאי סומכים בעיקר על שיטת הגאונים]. וממילא כותב האגרות משה (או"ח ד, סב) שמכיון שבארה"ב 50 דקות אחרי שקיעה זה רמה של לילה כמו באירופה אחרי 72 דקות, לכן מדינא כדי לצאת את שיטת רבינו תם די היה להמתין בארה"ב 50 דקות, אלא שבני תורה ויר"ש יש להם לחכות 72 דקות כמו שהורגלו במקומות אירופה הגם שבארה"ב אין צורך לזה מדינא. אך הוסיף שאין להחמיר 90 דקות וכד' בארה"ב הגם שבאירופא נזהרו בזה הרבה עכ"ד. וכ"כ האג"מ (או"ח א, כד) שגם לר"ת באופק דכאן הוא לכל היותר אינו מגיע לשעה, ורק להחמיר בעלמא מצד קדושת השבת שחמור מאוד טוב להחמיר במוצ"ש יותר מהדין, ומטעם זה אין מקפידין להמתין כפי חשבון של שעה וחומש זמניות, אבל ודאי מהראוי להחמיר וכמו שנוהגין אנו בהישיבה אבל אינו מהדין עכ"ד. ובארץ ישראל הזמן הזה יוצא כ40 דקות, וכמש"כ בספר בירור הלכה (ח"ב סי' רצג עמ' צו) שלפי חשבון המציאות של התרחקות החמה מהאופק המנהג בכלל ישראל במדינות מושב הח"ח להמתין 72 דקות, מתאים בדקדוק לזמן של 40 דקות בארץ ישראל עכ"ד. וכ"כ בתשובות והנהגות (א, רסח) שאלו שנהגו להמתין 72 דק' באירופה, לא יצאו בזה שיטת רבינו תם כלל שתלוי באופק, רק המתינו 72 דק' כדי לצאת כשיטת א"י כדעת הגאונים שממתנינים בימים הארוכים 40 דק' שזה 8.5 מעלות התרחקות השמש, וזה שוה לאופק ווילנא ולונדון כנ"ל. וע"ע בכף החיים (רסא, א) שכותב שהמנהג עכשיו בינינו כהגאונים זה רק לחומרא (כניסת השבת), אבל לענין מה שצריך ודאי לילה (מוצ"ש ואכילת מצה וכד') אין חושבין אותו ללילה כי אם אחר צאת ג' כוכבים בינוניים – והיינו כל מקום לפי מקומו, ובמקומות הללו כמו ארץ ישראל וסוריא זמנו כ40 דקות אחרי שקיעה עכ"ד. וראה גם בתשובות והנהגות (ב, קסז) שכותב שהאדמו"ר הג"ר אהרן מבעלזא זצ"ל שהחמיר מאד בחו"ל כר"ת, הנהיג בא"י להמתין רק 50 דקות מהשקיעה מאחר שבא"י יש מלא כוכבים כבר קודם ל72 דקות עכ"ד. וע"ע בקובץ שערי ציון (כולל אמרי יושר עמ' 14) מש"כ בענין זה. אולם בעיר ליקווד הרבה נוהגים להמתין [ע"פ הגרא"ק זצ"ל] 72 דקות אפילו לגבי מילה [וראה בבירור הלכה (תנינא יו"ד סי' רסב עמ' מח) מש"כ שאולי נמשך בזה ע"פ הוראת חמיו הגרא"ז מלצר (בין השמשות מילואים עמ' קנא) שכותב שבחו"ל בודאי לא היו מלין בשבת אם לא נולד ע"ב מינוט אחר השקיעה]. וע"ע בשו"ת דברי יציב (או"ח סי' קיד) שכותב וז"ל "והנה מקובל אצלנו שאין להקל בשיעור 72 דקות באפוקי יומא בשום צד".

פרק ב

נידון חשבון זמני היום מעה"ש עד צה"כ או מהנץ עד שקיעה לר"ת ולגאונים

מחלוקת הפוסקים בחשבון זמני היום

א] ידוע מחלוקת הפוסקים (הובא במשנ"ב רלג, ד; רסא, כה) האם חשבון זמני היום (י"ב שעות היום) נמדד מנץ החמה עד שקיעת החמה או מעלות השחר עד צאת הכוכבים. הדבר נוגע הן לסוף זמן קריאת שמע ותפילה, הן לסוף זמן אכילת חמץ, וכן לקביעת הזמן של "מנחה קטנה" ו"פלא המנחה" (כי לפי שיטת רבי יהודה זמן מנחה הוא עד פלא וזמן מעריב מתחיל בפלא).

המגן אברהם ב"הלכות מנחה" (רלג, ג) וב"הלכות חמץ" (תמג, ג) מביא את שני הדיעות. ואילו לגבי "קריאת שמע" (נח, א) הוא כותב שבזה לכולי עלמא מנינן מעלות השחר¹⁸, ויבואר לפנינו.

אולם לגבי הזמן של "חצות היום" אין הבדל בין שני השיטות. כי ממה נפשך בין אם נדון מעלות השחר עד צאת הכוכבים ובין אם נדון מנץ החמה עד השקיעה, אמצע היום שוה, מאחר שההוספה שאנו מוסיפים לפני הנץ הוא אותו ההוספה שאנו מוסיפים אחרי השקיעה, ואם נקבע שד' המיל שמוסיפים לפני הנץ זה 72 דקות גם אחרי השקיעה אנו מוסיפים 72 דקות, ואם נקבע שהד' מיל זה 90 דקות אז גם אחרי השקיעה כן. ונבוא לברר האם שני השיטות הללו תלויים במחלוקת של רבינו תם והגאונים בענין "בין השמשות".

שיטת הלבוש שזמני היום נמדדים מנץ החמה עד שקיעת החמה

ב] הנה שיטת הלבוש ודעימי' שמחשבים את חשבון הי"ב שעות מהנץ עד השקיעה, ודאי נאמרה גם לשיטת רבינו תם. והגם שהיום הדיני נגמר רק בצאת הכוכבים, מ"מ חישוב השעות יש לו חשבון אחר, וכמו בתחילת היום שהיום הדיני מתחיל כבר בעלות השחר (כמבואר בגמ' במגילה כ, ב) ואעפ"כ חשבון השעות לשיטתם הוא רק מנץ החמה. ומכח זה יצא הלבוש (רסז, ב) לחדש, שגם לפי רבינו תם ה"פלא" הוא שעה ורבע קודם השקיעה (ולא כמו שהיה מקובל עד אז שה"פלא" הוא לפי רבינו תם הוא רק שעה ורבע קודם צאת הכוכבים).

¹⁸ ובנוגע ל"סוף זמן תפילה" ראה בפרק ו בהערה.

וכך מוכח מכל מי שיסבור שזמן מנחה הוא רק עד שקיעת החמה (שקיעה ראשונה)¹⁹, וזה ע"פ דברי הגמ' (ברכות כו, ב) שאומרת שאילו רבי יהודה שאמר שזמן מנחה זה עד פלג היה מתכוין "עד ועד בכלל", אם כן היה יוצא ש"רבי יהודה היינו רבנן". ומוכח מינה שה"פלג" זה שעה ורבע קודם שקיעה, דאל"כ יש נפק"מ טובא בין ר"י לרבנן שלרבנן אפשר להתפלל מנחה רק עד שקיעה ולר"י אפשר להתפלל עד כלות הי"ב שעות (ובגלל חשבון זה, כל מי שסובר כדעת הלבוש ששעות היום הם מנץ עד שקיעה, מוכרח לנקוט שזמן מנחה הוא רק עד שקיעה)²⁰.

והמנחת כהן (מאמר שני פרק ט ד"ה ואמנם דעת) מוכיח כן שה"פלג" זה שעה ורבע קודם שקיעה, ממנהג העולם שנוהגים בכל תפוצות ישראל להדליק נרות ולקבל שבת בתפילת ערבית זמן רב קודם שקיעה. וכן הוכיח ממה שאמר רבא (שבת לה, ב) "אתון דלא קים לכו בשיעורא דרבנן אדשימשא אריש דיקלי אתלו שרגא" – והיאך אפשר להדליק קודם שקיעת החמה לשיטת רבינו תם²¹. והוכיח מינה כשיטת הלבוש הנ"ל שהפלג זה שעה ורבע קודם שקיעה.

וכך נוקט המנחת כהן (שם ד"ה ואמנם בדברים) שבכל מילי דרבנן אפשר לנהוג לכתחילה כדעת הלבוש, וכן לגבי תפילת ערבית והדלקת נרות. מאחר שמה שאסור לעשות דברים הללו קודם פלג זה רק מדרבנן.

אולם למעשה במשנ"ב (רלג, י; שעה"צ רלה, יד) מבואר שלפי שיטת רבינו תם, אי אפשר לסמוך על דעת הסוברים שפלג הוא שעה ורבע קודם שקיעה, אלא צריך להמתין לפלג המאוחר (שזה 3 דקות קודם שקיעה), ורק בדיעבד אם התפלל מעריב מהפלג הראשון ואילך אינו חוזר ומתפלל.

שיטת תרוה"ד ודעימי' שזמני היום נמדדים מעלות השחר עד צאת הכוכבים

ג] עתה נבוא לברר לאידך גיסא – האם השיטה לחשב את השעות מעלות השחר עד צה"כ תלוי בשיטת ר"ת והגאונים.

¹⁹ ראה בשעה"צ (רלג, י-יח) מש"כ בזה בדעת הרבינו יונה.

²⁰ חשבון זה כתבו הפרי חדש (קונטרס "בי שמשא" אות ט); מנחת כהן (מבוא השמש מאמר שני פרק י); חידושי וכללי הרז"ה (שיעור בה"ש סי' יב); שער הציון (רלג, י); אורות חיים (פרק ח אות יח בהערה); הגרי"מ שלזינגר (ספר הזכרון אש תמיד עמ' תשסה); שערי ציון (כולל אמרי יושר עמ' 11). וע"ע בשו"ת הב"ח (סי' קכו ד"ה אלא).

²¹ ועכ"פ להסוברים שדינא ד"לא יקדים" הוא לעיכובא, ראה בביאור הלכה (רסג, ד) ד"ה מבעוד.

הנה דעת ה"בן איש חי" (ויקהל אות ד-ח; רב פעלים ח"ב או"ח סי' ב) לחשב את הזמנים מעלות השחר עד צאת הכוכבים גם לדעת הגאונים. ומחשב את חשבון הי"ב שעות מעלות השחר עד ג' רבעי מיל אחרי השקיעה.²²

ולפי השיטה הזו, ה"סוף זמן קריאת שמע" מתקדם בכך 18 דקות מהזמן שמופיע בלוחות, מאחר שלפי חשבון זה אנו מקצרים את סך של הי"ב שעות.²³

וגם השיעור של ה"פלג" תלוי בזה. כי הנה הזמן של "פלג" שמופיע בלוחות הרגילים, זה לפי חשבון של שעה ורבע קודם שקיעה. אבל לפי שיטת ה"בן איש חי" הזמן של "פלג" מתאחר בכך 15 דקות.²⁴

אולם כבר העירו,²⁵ שלפום ריהטא השיטה לחשב מעלות השחר עד צאת הכוכבים יכול להסתדר רק לפי שיטתו של רבינו תם וסייעתו שצאת הכוכבים זה ד' מיל (72 דקות)²⁶

²² הבן איש חי שם כותב שבעירו חיטבו את צה"כ שלישי שעה אחרי קריאת המוגרב (במקו"א נתבאר מתי זה הזמן של המוגרב). וע"ע ב"אור לציון" (ח"ב פט"ו שאלה ו) שמחשבים את ג' רבעי מיל 13.5 דק' אחרי שקיעה (לפי חשבון שמיל זה 18 דק') הגם שבעצם יש לחוש שצה"כ הוא רק 25 דק' אחרי השקיעה. ובספר "בירור הלכה" (תנינא סי' נח עמ' קנ) כותב שאם מחשבים לפי עה"ש של 90 דקות אין מקום לחשב את צה"כ לפי 18 דקות (אלא לפי 22.5 דק') כי זה סתירה מיניה וביה, כי אם מיל זה 18 דקות אז ד' מיל דעה"ש הוא רק 72 דקות וסוף הזמן ק"ש אדרבה מתאחר הרבה.

²³ בלוח "אהבת שלום" הזמן ק"ש מוקדם רק בכך 6 דקות. כי הם מחשבים את עלות השחר לפי 72 דקות קודם הנץ (4 מיל של 18 דק') ואילו הגרימ"ט מחשב את עה"ש לפי 90 דקות קודם הנץ (מיל של 22.5 דק'; ראה בפרק ו מש"כ בזה). אבל למעשה ההבדל בין חשבון השעות עד צאת כל הכוכבים לחשבון השעות עד צה"כ של ג' רבעי מיל הוא בערך 18 דקות (והשינוי שעשה הגרימ"ט בלוחות בשנת תרפ"ה איחר את הזמן בכך 18 דקות).

²⁴ ראה בהערה להלן מש"כ את החישוב לאיחור של כ"ח דקות.

²⁵ כ"כ הג"ר יוסף שורץ זצ"ל בספרו "תבואות שמש" (עמ' נט) וז"ל וערך חצי היום שקודם חצות הוא כערך חצי היום שלאחר חצות, ולפי חשבון גבולי יום ולילה בדיני תורתנו לא נמצא מעולם שרגע חצות היום יהיה באמצע משך הזמן, כי לעולם חצי הראשון יאריך מחצי השני (כי משך הזמן מעה"ש עד נה"ח הוא יותר ממשך הזמן שיש מהשקיעה עד זמן שיראו ג' כוכבים בינונים). וכן ידוע שזמן מנחה ודאי אחר חצות היום, ואם נחשב ערך היום לדיני תורתנו והוא מעה"ש עד צה"כ, נמצא לפעמים שזמן מנחה קודם רגע חצות והיום האמיתי דהיינו הרגע שהשמש מכוון ממעל לראשינו וזה ודאי אינו ע"פ האמת והמציאות כו', אע"כ שבענין זה נחש' היום מתחילת הזריחה עד השקיעה, ולא כמש"כ המג"א ריש סימן נח כו'. ולא כמורי הגאון נ"ע שפסק כמה פעמים כפי מה ששמעתי לחשב היום דוקא מעה"ש לכל דבריו, עד שגם זמן מנחה היה לשיטתו לפעמים קודם חצות האמיתי כשאמרתי, וזה ודאי מן הנמנע כנודע עכ"ד. וכ"כ הג"ר שלום מלכא זצ"ל בספרו "וזרח השמש" (יח, ב) וז"ל כי הפוסקים דמשערין מעלות השחר עד צאת הכוכבים, חצי היום לא הלך להם. כי חושבין שעה וחומש קודם הנץ החמה ושעה וחומש אחר השקיעה כדי שחצי היום שהוא גלוי לכל לא יזוז ממקומו, כי מן החשבון עלות השחר כו' הוא חישוב שעה וחומש קודם הנץ החמה ושעה וחומש אחר השקיעה. וכן מה שחושב מן הנץ החמה כו' נשאר

אחרי שקיעה ראשונה, שאז יתכן לדון את הזמנים מעלות השחר עד צאת הכוכבים אבל זה לא יתכן לפי דעת הגאונים, וכדלהלן.

כי אם נחשב את הזמנים מעלות השחר (ד' מיל לפני נץ החמה) ועד לצאת הכוכבים (לפי ג' רבעי מיל אחרי שקיעה), יוצא שהזמן שיש מעלות השחר עד הנץ הוא יותר גדול מהזמן שיש משקיעה עד צאת הכוכבים, ולפי"ז יהיה נמצא שהזמן של "חצות" ישתנה ויוקדם מהזמן המקובל. וזה לא יתכן כי הרי בגמ' בפסחים (צד, א) ש"חצות" זה בשש כשחמה באמצע הרקיע בראש כל אדם.²⁷

[והנה לפום ריהטא הקושיא הזו קשה גם לפי דעת המנחת כהן²⁸ שסובר שגם לפי שיטת רבינו תם דין הלילה תלוי ב"צאת הכוכבים" ולא בד' מיל, ולמשל בארץ ישראל זה יוצא הרבה לפני השיעור של ד' מיל, וא"כ שוב יקשה שהזמן של ה"חצות" לא יוצא

חצי היום במקומו הן היום ארוך הן היום קצר, שחצי היום הוא כמו משקל שחצי היום האחרון כמו חצי הראשון עכ"ד. וכ"כ הגר"מ שלזינגר צ"ל בספר הזכרון "אש תמיד" (עמ' תשסד).

²⁶ זה לפי החשבון שמיל זה 18 דקות. ואם מיל זה 22.5 דקות אז זה יוצא 90 דקות. ואם מיל זה 24 דקות אז זה יוצא 96 דקות. וראה בפרק א מש"כ ששיטת המנחת כהן שגם לשיטת רבינו תם דין לילה לא תלוי בשיעור ד' מילין אלא בצאת הכוכבים.

²⁷ האמת שבלא"ה מצינו קושי זה בעוד מקומות. (א) המג"א (רלג, ג) מבין שכונת הלבוש היא לחשב את שעות היום מהנץ עד שקיעה השניה (כרבע שעה קודם צה"כ של ר"ת). והעיר הגר"א זילבר (בירור הלכה א"ח סי' נח עמ' קמו; ח"ז עמ' לה) שלפי החישוב הזה יהיה בעיה שה"חצות" לא יהיה בעת שהחמה בראש כל אדם. (ב) ידוע ומפורסם מה שיצאו כמה אחרונים לחדש שלפי שיטת ר"ת השקיעה הראשונה הוא לפני השקיעה המקובלת שלנו, וממילא כלות הד' מיל הוא יותר מוקדם. והעיר הגר"מ שלזינגר (אש תמיד עמ' תשצא) שהרי ודאי הנץ הוא בעת הזריחה ולא יותר מאוחר, וא"כ חשבון החצות לא יהיה בעת שחמה בראש כל אדם. וע"ע מש"כ הגר"י מרצבך (עלה יונה עמ' סז) בענין זה. (ג) גם לשיטת רבנו תם יש בעיה לחשב את שעות היום מעה"ש עד צה"כ, שהרי אי אפשר להתפלל מנחה בבין השמשות (עי' משנ"ב רלג, ב-יד) וא"כ יוצא שמשקיעה עד צה"כ חסר ג' רבעי מיל לעומת הזמן מעה"ש לנץ. והעירו (קובץ עץ חיים גליון ג עמ' רלט-רמג) שא"כ ה"חצות" לא יצא כשחמה בראש כל אדם. וראה בהערה בסמוך מש"כ בשם בעל ה"גינת ורדים" בענין זה. (ד) לגבי ישובי ההרים אם נדון את הזמנים לפי הנראה ולא לפי הראיה במישור, מעיר בספר "זמני הלכה למעשה" (ח"ב עמ' כה) שהחצות לא יצא מדויק בעת שהחמה בראש כל אדם. וע"ע בבירור הלכה (ח"ז עמ' לד בהערה) ובמכתב הגר"ח ק שליט"א בלוח החדש? (ה) השעה"צ (רלג, כא) דן שגם לשיטת הגאונים אפשר להתפלל מנחה אחרי השקיעה מצד שיטתיה דר' יוסי [הגם שמדבריו (שם, יד) משמע שלפי הגאונים ודאי חשבון שעות היום הוא מנץ לשקיעה], והרי ודאי גם לר' יוסי שעות היום מתחילות בנץ ולא קודם לכן (כמש"כ בקובץ שערי ציון כולל אמרי יושר עמ' 12), וא"כ העירו (קובץ עץ חיים גליון ג עמ' רמ הע' יא) שהחצות לא יוצא בעת שחמה בראש כל אדם. ובאמת באור לציון (ח"ב טו, ב) יוצא לחדש שיש לאחר את התחלת הזמן של תפילת מנחה, מאחר שיש לחשב את שעות היום מהנץ עד בה"ש דר' יוסי שזה ג' רבעי מיל אחרי השקיעה.

כשהחמה בראש כל אדם²⁹. אולם באמת לפי דעת המנחת כהן גם את הזמן מעה"ש עד הנץ יש לקצר ולחשב כמו את הזמן שיש מהשקיעה עד צה"כ. אך יל"ע היטב בשו"ת חת"ס (או"ח סימן פ) וצ"ע בזה].

ולכן באמת הרבה יצאו לטעון שלפי דעת הגאונים בהכרח חשבון הי"ב שעות מוכרח להיות מחושב מהנץ עד השקיעה³⁰.

ומכח זה העיר ב"משנת רבי אהרן" (שו"ת או"ח ב, ח) שמי שלא חושש לדעת רבינו תם לגבי צאת הכוכבים במוצאי שבת וכד', אין לו מקום לחשוש לשיטת המג"א לגבי קריאת שמע וחמץ לדון את השעות מעלות השחר. ותמה שבארץ ישראל שנוהגים במוצ"ש לקולא כדעת הגאונים, אם כן לא מובן מדוע מחמירים לענין ק"ש לזמן של המג"א. וראה גם בשו"ת "מנחת יצחק" (ד, נג-טו) שתמה שמי שמקפיד על זמן ק"ש של המג"א כל שכן שהיה צריך להקפיד על מלאכות שבת במוצאי שבת³¹.

וכותב ה"מנחת יצחק" שצריך לדחוק ולהפוך בזכותם, דלענין שבת הוי דבר שאין רוב הצבור יכולים לעמוד בה, וכיון דיש על מי לסמוך הקילו בה. אבל בנוגע לזמני קריאת שמע ותפילה דבלא"ה צריכים להקדים מה שאפשר (עי' משנ"ב נח, ד מש"כ בשם הגר"א ע"פ הירושלמי), מחמירים בה.

²⁹ ראה בשו"ת "מנחת יצחק" (ד, נג-יח); ספר הזכרון "אש תמיד" (עמ' תשנט בהערה); קובץ "עץ חיים" (גליון ג עמ' רמא הע' יג; גליון ה עמ' רמז).

³⁰ כן משמע בשער הציון (רלג, יד) שכותב שלפי דעת הגאונים שאחר השקיעה מתחיל מיד בין השמשות "לדבריהם בודאי פלג המנחה הוא קודם השקיעה שעה ורביע". וכ"כ בספר "מנורה הטהורה" (רסא, ה) שלפי שיטת הגאונים אין נפק"מ בין שיטת התרוה"ד ללבוש, כי לדידהו בודאי הפלג הוא שעה ורבע קודם תחילת השקיעה. וכ"כ הגר"ח נאה ("שיעורי ציון" פרטי השיעורים עמ' עה הע' 16; ירחון "יגדיל תורה" הובא בפרק ו). וכ"כ בספר "אור מאיר" (פ"ה ס"א אות ז); שערי ציון (כולל אמרי יושר עמ' 11). וע"ע בספר "בירור הלכה" (תנינא סי' תמג עמ' ריח) שמביא שקיבל מחכ"א שטען לפני החזו"א דלא מסתבר לדון עד צה"כ של הגאונים מצד הטענה של ה"חצות", וכמו"כ לא מסתבר לדון עד "צאת כל הכוכבים" מאחר שאנו עושים מלאכות קודם. והחזו"א התבטא דמשום כל זה מסתבר לחשב את הזמן ק"ש מהנץ כהגר"א ודעימי' (וראה בפרק ו מה שהובא שם בהערה בשם החוט שני מה שאמר בשם החזו"א).

³¹ ולענין "קריאת שמע מבעוד יום" כותב המנחת יצחק שיש בזה "ממה נפשך", מאחר שרבינו תם עצמו ס"ל שיוצאים ידי חובת ק"ש גם מבעוד יום. אולם הדברים קשים להולמן, שהרי שיטת רבינו תם בנוגע ל"בין השמשות" אינו שיטה יחידאה אלא נקטו כותיה הרבה מהראשונים ובכללם רוב בעלי התוספות רבני צרפת, ואילו לגבי לצאת ידי חובת ק"ש מבעוד יום הוא שיטה יחידאה וכמש"כ השעה"צ (רלה, ט).

חישוב שעות היום מעה"ש עד צה"כ לפי שיטת הגאונים

[ד] אולם מצינו כמה מגדולי הפוסקים שאחזו את החבל משני צדדיו³².

ראה בחיד"א (שו"ת חיים שאל ח"ב סי' לח) שכותב שפשטה ההוראה בכל המקומות לחשב את השעות מעה"ש ודלא כשיטת הלבוש, הגם שהוא עצמו מסיק כדעת הגאונים³³. וכך באמת חישובו בירושלים בספר ה"נברשת" וב"לוח ארץ ישראל" להגרימ"ט עד לשנת תרפ"ה (ראה בפרק ו בזה). וכ"כ ה"אור לציון" (פט"ו תשובה ו; פ"ו תשובה א) לדינא שיש לחשב מעה"ש עד צה"כ ג' רבעי מיל אחרי השקיעה³⁴.

וראה ב"ספר ישראל והזמנים" (סימן ז פ"ג עמ' מח) שכותב שמאחר שהיה מנהג עתיק בארץ ישראל כשיטת הגאונים³⁵, ומאיזך נהגו בחשבון זמני היום כשיטת המג"א ודעימי', לכן בהכרח חיפשו טעמים שלא יהיה סתירה, הגם שלפום ריהטא זה לא מסתדר יחד.

והנה בנוגע לטענה הנ"ל של ה"חצות". ראה באג"מ (או"ח א, כד; ב, כ; ד, סב) מש"כ דהחצות של היום שהוא כשבא השמש באמצע הדרום שוה לעולם, אבל שני חצאי היום אינם שוים רק איזה ימים בשנה ולפעמים חצי הראשון גדול ולפעמים חצי האחרון. ולכן בין לקולא בין לחומרא מסתבר שנחלקו שש שעות עד חצות ושש שעות מחצות עד הערב עכ"ד. וע"ע בבירור הלכה (ח"ז עמ' לד) מש"כ בענין זה.

³² בספר בין השמשות להגרימ"ט (עמ' צח) הביא שיטה נוספת לחשב מעה"ש עד שקיעה. וראה בספר "אשר לשלמה" (מועד סי' ה) מש"כ לצדד כן עפ"ד המג"א דק"ש שאני.

³³ ראה בברכי יוסף (רסא, א) ובמחזיק ברכה (שם, ז) ובקו"א (שם, ב) והובאו דבריו בפרק ו.

³⁴ שם הוא כותב שכ"ה המנהג לחשב את הפלג שעה ורבע לפני צה"כ. ומוסיף שנהגו לחשב את צה"כ לענין זה 13.5 דקות לאחר השקיעה, הגם שיש לחוש שאין צה"כ רק 25 דקות אחרי השקיעה עכ"ד. והנה בלוח "עיתים לבינה" הפלג של הבא"ח מאוחר בכך 15 דקות מהפלג הרגיל (שעה ורבע לפני השקיעה) כי שם מחושב עה"ש 90 דקות עד צה"כ של 25 דקות, אבל למשל בלוח "אהבת שלום" מחשבים את עה"ש 72 דקות עד צה"כ של 13.5 דקות ולפי"ז הפלג מתאחר רק בכך 5 דקות בלבד מהפלג הרגיל. ובירחון "הנאמן" (גליון לב שנת תשי"א) כותב הגרימ"ט זצ"ל שלפני הפצת הלוח שלו לא היתה שיטה קבועה לחשבון "צאת הכוכבים" (הן לק"ש, הן לתפילה, והן לחמץ), ורבים היו מחשבים לפי צה"כ בינונים 18-20 דקות אחר השקיעה שאז כבר מתפללים ערבית, ורובם היו מחשבים לפי כוכבים קטנים 30-35 דקות אחרי השקיעה שאז מדליקין במוצ"ש [וע"ע בספר בירור הלכה (ח"ד עמ' רב) מש"כ איך לחשב את הזמן של הפלג לפי הבא"ח]. והנה כל הנ"ל זה לפי דעת הבן איש חי ודעימי', אבל דעת הכף החיים (רלג, ז) שהמנהג לגבי תפילת מנחה להקל ולחשב את השעות כשיטת הלבוש מהנץ עד שקיעה, וכ"כ הגרע"י בהליכות עולם פר' ויקהל עמ' רמט [אלא שצ"ע שהכה"ח עצמו (פט, ח) כותב לגבי תפילת שחרית שמחשבים מעה"ש עד צה"כ, וראה בפרק ו בהערה מש"כ בזה].

³⁵ מנהג עתיק עוד לפני ישוב תלמידי הגר"א בא"י וכמש"כ בפרק ג.

וה"אור לציון" (ח"ב פ"ד ס"ח) כותב בשם הרש"ש (נהר שלום פו, ב) והבן איש חי (וישלח אות ד; רב פעלים ח"ב או"ח סי' ב) שרק לגבי "חצות" מונים מהנץ עד השקיעה. ועפ"ז הוא כותב לגבי "תיקון חצות" שיש לאחר כד דקות מהזמן המופיע בלוחות המצויות. וע"ע בשו"ת "קול אליהו" (שאלה ג עמ' טו) מש"כ בזה.

וראה בספר "חידושי וכללות הרז"ה" (תלמיד ה"נודע ביהודה"; שיעור בה"ש סי' יג) שכותב שהברייתא שם דקדקה ואמרה "כל הישוב כולו אינו אלא שעה אחת", וא"כ י"ל שדעת חז"ל היא שכל הישוב עומד נגד חצי שש וחצי שבע מע"ה ולכן החמה עומדת בראש כל אדם בחצי שש וחצי שבע לפי שהוא נגד ראשיהם ונראה להם כאילו החמה עומדת באמצע הרקיע, ולאחר חצי שבע נראה להם כאילו עומדת במערב הואיל ונתרחקה מעל ראשם לצד מערב ובאמת שהיא עומדת אז באמצע הרקיע, ובסוף שבע היא מתרחקת באמצע הרקיע נמצא מתרחק הישוב מאמצעו של עולם חצי שעה לצד מזרח עכ"ד.
וגם מצינו רבנים חשובים שבאמת נקטו שהזמן של ה"חצות" הוא יותר מוקדם.³⁶

³⁶ ראה בספר "וזרח השמש" להגר"ש מלכא זצ"ל (ג, א) שכותב וז"ל פעם אחת הייתי בכותל המערבי בזמן החורף קרוב לתקופת טבת בעת שהיה הגוי קורא בצהרים, ופתחתי השעה וראיתי שהיתה שבעה שעות וחמשה דקים, ובא אחד ושאל אותי אם יכול להתפלל מנחה גדולה בזה העת. אמרתי לו, אפילו לזמן מנחה גדולה עדיין שליש שעה, שחצי היום בזה הזמן שבעה פחות חמשה דקים, וזמן מנחה גדולה עד שיעבור חצי שעה אחר חצי היום. אמר לי, ביום שבת שעבר התפללו מנחה בששה וחצי. עניתי ואמרתי לו, שקר אתה אומר או שהשעה שלך היתה מוטעית. אמר לי, כל השעות היו שוות וכולם היו אומרים ששה וחצי. אמרתי לו, איני מאמין בך ואיני מכניס זה הדברים באזני, שהרי חצות היום ידוע לכל אדם שהחמה בראש כל אדם וכמו שאמרו בגמ' (יומא כח, ב) צלותיה דאברהם כו' עכ"ד.

וכ"כ בנהר שלום (טו, ג) וז"ל אמנם חצי היום כשהחמה בראש כל אדם אז הוא ודאי חצות היום בכ"מ ובכל איקלים כפי אותו השיעור ומשיתחילו לנטות צללי ערב עד תשלום י"ב שעות אז היא ודאי חצות הלילה ממש. ועי' ג"כ להמו"ק שמכח זה דחה דברי ספר "שערי ציון" שאמר שחצות לילה הוא אחר ששה שעות מתחילת הלילה ע"ש כו'. ומפני זה לא האמנתי שמא ח"ו טעו וחששו שזה האופן והיינו מעה"ש עד הנץ החמה שעה וחומש, ומהנץ החמה עד צאת השמש שהוא הנץ החמה הנראה לעינים עד שקיעתה עשרה שעות פחות עשרה דקים, שכן אורך היום בזה הזמן בכאן בירושלים מעת שאנו רואים עיגול השמש עד שקיעת עיגול השמש פחות מזה לא יהיה דזה הוא יום הקצר, א"כ בששה שעות וחצי כבר עבר יותר מחצי שעה מחצי היום. הנה מלבד שאין חשבון זה אמיתי אפילו להמנינים אחרים כגון בערב פסח או לק"ש ולתפילה וכיוצא, שהרי כל הפוסקים אינם חושבים היום אלא או מעה"ש עד צה"כ שהוא שעה וחומש אחר השקיעה, או מהנץ עד השקיעה. עכ"פ בענין מנחה הרי הוא בטל מאליו, דיצא לחוץ ויראה דבששה וחצי זה הזמן עדיין החמה לצד מזרח והצל של הכותלים נוטה לצד מערב עכ"ד.

וראה גם מש"כ הגר"ש פישר שליט"א (בית ישי סי' יג בהערה) ש"יש להעיר על מה שנהגו הרבה עד היום, להתפלל מנחה גדולה בזמן מוקדם להזמן של חצי שעה לאחר הזמן של חמה בראש כל אדם, וזה ע"פ המנהג הקדום שהיה בירושלים, וכבר נתבאר שזה טעות".

ראה במאמר מרדכי (רלג, ב) שכותב וז"ל ודע שמה שאנו קורים חצי היום אינו ממש חצי היום, דהא צריך למנות מעמוד השחר עד צאת הכוכבים (עי' מג"א ס"ק ג), וחצי היום לפי האמת הוא קרוב לחצי שעה קודם מה שאנו קורים "חצות". וראוי לדקדק בזה כי נפק"מ בהרבה דברין בין להקל בין להחמיר, לענין תפילה ושבת ופסח וכמה דברים גם יש לו לדקדק לשער שעות אלו לפי ענין היום וכמ"ש מור"ם ז"ל והחכם עיניו בראשו וק"ל עכ"ל.

וע"ע מה שכותב בעל ה"גינת ורדים" (בתשובה הנדפסת בשו"ת מהרי"ף סי' מו) וז"ל נשאר עלינו ליישב לדעת הגאונים דהא איסור חמץ בערב פסח הוי מתחילת חצי היום ואילך דהיינו מתחלת שעה שביעית שכבר הלכה החמה ונראית בכיפת הרקיע ו' שעות ונשאר ו' שעות להעלם גופה מן העין כו'. אכן לסברת הגאונים קשה טובא, דאין תחילת שעה שביעית דערב פסח אינה חצי היום, שהרי יש מלפני הנץ שיעור שעה אחת וחומש שעה שנחשב מהיום ואין אחר השקיעה שיעור כמוהו רק שיעור מועט כל שהוא דשלשה רבעי מיל, ואיך יתחשב תחילת שעה שביעית מחצי היום, והלא היה ראוי ליכנס הרבה בשעה ששית לאסור בה חמץ שיתקיים איסור החמץ מחצי היום ואילך, ואיך חז"ל הקלו ודחו זמן איסור החמץ לאחר מחצית היום והקל באיסורין זו אינה תורה. וכיוצ"ב יש להקשות עוד לסברת הגאונים ז"ל שזמן הקרבת תמיד של בין הערבים שזמן שחיטתו הוי מיד מכי משחרי כותלי בתחילת שבע וכדאמרן (יומא כח, ב) "צלותיה דאברהם אבינו דתפילת מנחה היתה מכי משחרי כותלי", ותימה דלא משחרי כותלי אלא בשכבר הלכה החמה ונראית בעולם שש שעות גמורות ועתידה ליראות עוד שש שעות גמורות ולפי סברת הגאונים הרי ארבעה מילין דקודם הנץ נחשבין מן היום ואין כנגדם לאחר השקיעה כלום, ונמצא דתחילת שבע דהקרבת הקרבן אינו בין הערבים דמשמע בפלגות יומא³⁷.

אלא שלזה יש לתרץ דלא משגחינן בקרבן זה שיהיה מכוון בחצי היום אלא שיהא מכי ינטו צללי ערב שכבר הלכה החמה ונראית ברקיע שש שעות ותראה עוד שש שעות ולא משגיחין אם כבר עבר חצי היום כו', וכפי זה אע"ג דקבעו זמן הקרבת הקרבן בתחילת שבע וזמן זה הוי פחות מחצי היום, אין להקפיד בכך כו'. מעתה למדנו דשיעור חצי היום דאיסור אכילת חמץ בערב פסח תלוי בחצי היום דמערב שמשא שנראה מהלך השמש בעולם שהוא זמן הקרבה אע"ג דאינו חצי היום בכיוון מעלות השחר עכ"ד.

³⁷ בשו"ת מהרי"ף (סי' מז) כותב על דבריו הללו, וז"ל לע"ד מהא לא קשיא דכיון דסבר גבול היום מעלות השחר ועד השקיעה חלק אותו זמן ל"ב שעות ובסוף השש שעות הראשונות הוא חצי היום, ובהכי אין כאן קולא אלא אדרבא חומרא היא. אבל הנראה לע"ד אי קשיא הא קשיא דהא אמרינן בגמרא חצי שש וחצי שבע חמה באמצע הרקיע, וכיון שכן לא משכחת לה חצי שש וחצי שבע באמצע הרקיע, אא"כ יהיה גבול היום מעה"ש עד צה"כ דהיינו שעה וחומש שעה קודם הנץ החמה ושעה וחומש שעה אחר שקיעת החמה, או יהיה גבול היום מהנץ החמה עד שקיעת החמה. דאילו גבול היום מעה"ש עד שקיעת החמה אי אפשר להיות חצי שש וחצי שבע חמה באמצע הרקיע. ומסיים ש"זו היא ראייה ברורה לסברת ר"ת".

וכ"כ הג"ר יוסף שורץ זצ"ל (בספרו "תבואות שמש" נט, ב) שרבו הג"ר אברהם בינג אב"ד וירצבורג פסק כמה פעמים לחשב היום דוקא מעה"ש לכל דבריו, עד שגם זמן מנחה היה לשיטתו לפעמים קודם חצות האמיתי. ואמר בשם רבו הנשר הגדול הגאון החסיד שבכהונה מוה"ר נתן אדלער כ"ץ זצ"ל, שחצות היום וחצות הלילה הוא תמיד שעת 11 (לחשבון מנהג המדינה ההיא) ולא אמר טעם הדבר, והוא כמו שאמרתי שחשב ערך היום מעה"ש עד צה"כ, ובאופן זה באמת חצות היום (חצי משך הזמן ההוא) קודם חצות האמיתי. וכן ערך הלילה חשב מרגע שנראים ג' כ"ב עד עה"ש, וא"כ גם חצות הלילה (חצי משך הזמן) קודם חצות האמיתי עכ"ד.³⁸

דברי המג"א ש"קריאת שמע שאני" שבזה לכו"ע מחשבים מעה"ש

ה) ובספר "באר חיים" (זמני היום והלילה סימן ד) מביא בשם הגר"י עדס שליט"א שבאמת רק לגבי "קריאת שמע" אנו דנים מעלות השחר עד צאת הכוכבים של הגאונים ולא לגבי שאר הזמנים.

וזה ע"פ מה שהובא בתחילת הדברים מש"כ המג"א (נח, א) שלגבי ק"ש כו"ע מודו שמחשבים מעה"ש.³⁹

וע"ע בספר "בירור הלכה" (תנינא סי' נח) שמאריך בזה שלכן לגבי "קריאת שמע" יש יותר מקום להחמיר מאשר בחמץ מצד הסברא הנ"ל ד"קריאת שמע שאני" (הגם שמנהג העולם ומרן הגר"ז הוא להיפך⁴⁰; ראה בפרק ו בזה).

אולם לפי מהלך זה, מי שבא להחמיר כשיטת המג"א עליו להקדים את סוף הזמן ק"ש בכ"כ דקות ממה שמופיע בלוחות וכמש"כ בתחילת הדברים.⁴¹

³⁸ וע"ע בספר "בירור הלכה" (או"ח סי' נח עמ' קמו) שכותב שמאחר שכאמור הגר"י שווארץ עצמו שולל את החישוב מעה"ש עד צה"כ א"כ בהכרח הסוּזק"ש שמופיע בלוחות של בעל הנברשת זה ע"פ שיקול דעת עצמו או ע"פ מה שנהגו.

³⁹ ראה ב"חידושים וביאורים" (שבת סי' ז אות יח) וב"אשר לשלמה" (מועד סי' ה) מש"כ על דברי המג"א. וב"אורות חיים" (מה"ת עמ' שיג) דן שכונת המג"א רק לשלול שלא הולכים לפי שעות שוות ע"ש ובספר "אור מאיר" (פ"ב ס"א) דן שכונת המג"א "לכולי עלמא" היינו גם לדעת הלבוש בשיטת ר"ת שסובר שדנים מהנץ עד השקיעה, אבל אין כוונתו לשיטת הגאונים. והנה יש שיצאו לדון שלגבי "קריאת שמע" הולכים לפי ג' שעות שוות, אולם יעוי' בשעה"צ (נח, ג) שכותב שהסכימו כל האחרונים שסוף זמן ק"ש נמדד לפי שעות זמניות ולא לפי שעות שוות, וע"ע מש"כ בזה הגרימ"ט בזה בספר "אורות חיים" (עמוד רפט).

⁴⁰ הנה הגרימ"ט בספרו "בין השמשות" (עמ' צח) כותב שהמנהג בארץ ישראל להחמיר לחשב את זמני שעות היום מעה"ש עד צה"כ, הוא לגבי סוף זמן ק"ש ותפילה, וסוף זמן אכילת ושריפת חמץ בערב פסח, אבל לגבי מנחה קטנה ופלא כמעט הכל חושבים בא"י מהנץ החמה עד השקיעה. וראה בפרק ו מש"כ עוד בזה.

משנת הגרימ"ט ("לוח לארץ ישראל") בחשבון שעות היום

[ו] ישנה דרך נוספת ליישב את חשבון השעות מעה"ש עד צה"כ גם לדעת הגאונים.

והוא כמש"כ הגרימ"ט בספרו "בין השמשות" (עמ' צח) וז"ל ודע שהפוסקים (המג"א וסיעתו) החושבים מעלות השחר עד צאת הכוכבים, אין זה צאת ג' הכוכבים הנחשבת לנו לערב לדין הלילה, אלא זוהי צאת כל הכוכבים, זמן שכלה עמוד אחרון של האור ויצאו כל כוכבי לילה, כי עובי הרקיע (הזמן שבו נראה מאור החמה מעל האופק) אחת היא בערבית כמו בשחרית, וכשיעור שיש מעלות השחר עד הנץ (במזרח) כך יש מהשקיעה עד כלות עמוד האחרון (במערב).⁴²

⁴¹ אך אליבא דאמת, יעוי' בפרק ו בהערה מש"כ שגם משנת הגרימ"ט בהכרח מיוסדת על הסברא ש"קריאת שמע שאני", ואעפ"כ קחזינון שסובר הגרימ"ט שמחשבים מעה"ש עד צאת כל הכוכבים, וזה לא מצד ההכרח של חשבון ה"חצות", אלא מצד שעובי הרקיע חד הוא כמו מעה"ש לנץ ומשקיעה לצה"כ. ואם כנים הדברים אין ראייה מדברי השעה"צ (רלג, יד) נגד משנת הגרימ"ט ודו"ק.

⁴² יש שאלה ידועה על החישוב הזה לחשב מעלות השחר עד צאת כל הכוכבים מסוגית הגמ' בברכות (כו, ב) שאמרו שאם רבי יהודה שאמר שתפילת המנחה עד פלג המנחה היתה כונתו "עד ועד בכלל" א"כ "רבי יהודה היינו רבנן". ומוכח שלפי רבנן אפשר להתפלל מנחה עד כלות חשבון של הי"ב שעות, וזה לא יתכן וכמש"כ ב"חידושים וביאורים" (שבת ז, טז) שלא יתכן שיוכלו להתפלל מנחה אחרי שכבר הגיע זמן מעריב שהוא בצה"כ. [וראה גם בשו"ת הב"ח (סי' קכו) שכותב שלפי שיטת היראים ליכ"ל שהפלא הוא שעה ורביע קודם גמר יציאת הכוכבים (שיעור ד' או ה' מיל) דא"כ יהיה נמצא שהתמיד היה קרב בלילה. ומכח זה הליץ זכות במה שהיו מקדימים להתפלל מעריב בעוד היום גדול. וע"ע בשו"ת דברי נחמיה ריש סי' טו]. ובעל כרחינו לידיחק, שכונת הגמ' "עד ועד בכלל" שאפשר להתפלל גם בתוך הזמן של הפלא, אבל אין ה"נ זה רק עד סוף היום הדיני ולא יותר מאוחר מינה. ובאמת גם אם ננקוט את חשבון השעות מעה"ש עד צה"כ לפי שיטת רבינו תם, הרי א"א להתפלל מנחה בבין השמשות (עי' משנ"ב רלג, ב-יד), וא"כ מדוע אמרו שאם ר"י שאמר "עד ועד בכלל" היה כונתו עד כלות הי"ב שעות א"כ "רבי יהודה היינו רבנן", אלא ודאי שעד ועד בכלל אינו כולל את הזמן הנ"ל [וכבר עמד בזה בעל ה"גינת ורדים" (בתשובה הנדפסת בשו"ת מהרי"ף סי' מו) וכותב שלדעת ר"ת ניחא כי ד' מיל קודם הנץ הוא מן היום וכן ד' מיל לאחר השקיעה הוא מן היום וגם השיעור ג' רבעי מיל של בין השמשות היה ראוי להיות נידון כדין יום גמור אלא שעשאוהו ספק מחשש טעות של בני אדם [וע"ע מש"כ הגרי"מ שלזינגר בספר הזכרון "אש תמיד" (עמ' תשפב) ובספר בירור הלכה (ח"ד סי' נח עמ' עה) בזה]. ותמה עליו בשו"ת מהרי"ף (סי' מז) ש"בין השמשות" הוא ספק בעצם וכדמוכח ממה שדינו באשם תלוי, ובמקו"א נתבאר שי"א שגם כשיבוא אליהו ישאר בה"ש בגדר ספק]. וע"ע ב"אשר לשלמה" (מועד סי' ה) שמוסיף להקשות שלפי החישוב הזה הפלא יוצא 3 דקות לפני השקיעה, ויהיה נמצא שגם לר"י אי אפשר להתפלל מעריב רק 3 דקות קודם שקיעה ועד אז אפשר להתפלל מנחה, ונמצא שבקושי יש מחלוקת בין ר"י לרבנן [וראה גם בשו"ת הב"ח הנ"ל שעמד על טענה זו]. וראה בפרק ו מש"כ שלגבי החישוב של "פלא" גם הגרימ"ט נוקט שמחשבים שעה ורבע לפני השקיעה.

אולם הגרא"ח נאה זצ"ל ("שיעורי ציון פרטי השיעורים אות לא הערה 16) כותב שלפי שיטת הגאונים שבין השמשות מתחיל תיכף ומיד אחר השקיעה ונמשך זמן מועט ואחר שליש שעה בערך הוי לילה גמור, אי אפשר לחשוב היום מעלות השחר עד צאת כל הכוכבים שאז כבר כשעה שלימה מן הלילה.

וכותב הגרימ"ט⁴³ וז"ל ויהי בהופעת הלוח שקבע את החשבון הזה מן עה"ש עד צאת כל הכוכבים, ז"א מן שעה וחצי קודם הנץ עד שעה וחצי אחר השקיעה לכל עניני השעות הזמניות – רעמו ורעשו הרבה בתי כנסיות. ת"ח רבים תמהו וטענו והלא בצאת כוכבים קטנים כבר מדליקין במוצ"ש וה"ה כבר לילה לכל הדעות ולמה הוסיף הלוח קולא לחשוב עד שעה וחצי אחר השקיעה?

והייתי עמוס עבודה אז להשיב תשובות לכמה מכתבים שפנו אלי עא"ז. וסו"ס האמת הכריעה וכולם הודו שחשבון זה האמיתי. כל המקור לחשבון שעות היום לקוח מסוגיא דפסחים (צג, ב צד, א) שם מבואר שחלוקת היום להשעות ורביע היום ושליש היום אינו קשור כלל לזמן תחילת הלילה. דין הלילה מה"ת מתחיל אמנם מן צה"כ כו' אבל חלוקת שעות היום והרביע והשליש של היום הוא ענין אחר והוא לפי חשבון מהלך אדם ביום כו' עכ"ד.

וראה מש"כ הגר"ח פאק בספרו "קנה וקינמון" (א, ו) להוכיח גם משיטת ר"ת עצמו, שהרי חלק מהד' מיל הוא "זמן בין השמשות" שהוא ספק לילה, ואעפ"כ מחשבים גם את זה לחשבון של שעות היום⁴⁴. וכמו"כ לדעת הלבוש ודעימי' דס"ל שגם לשיטת ר"ת מחשבים את זמני היום מנץ עד שקיעה, מוכח שזמני היום לא נמדדים לפי זמני יום ולילה הדיני.

וממילא גם לשיטת הגאונים יתכן בהחלט לחשב את זמני היום מעה"ש עד צאת כל הכוכבים, הגם שלילה דיני מתחיל כבר ג' רבעי מיל אחרי שקיעה. וכ"כ בספר "אור מאיר" (סימן א פרק חמישי).

אך כמובן הנידון דידן דומה ללבוש, כי לא מובן כלל להוסיף על שעות חשבון היום, זמן שגם לפי התכונה וגם לפי דיני התורה הוא לילה לכל דבר.

וראה בספר "בית ישי" (סי' יג) להגר"ש פישר שליט"א שיוצא לבאר בזה, בהקדם דהנה בשלמא לר' יהודה מובן שעיקר היום הוא מהנץ עד השקיעה, אבל לר' יוסי לא מובן מהו החשבון מהנץ עד צאת הכוכבים. אלא ודאי שלפי ר' יוסי בעצם עיקר היום לדידיה הוא מעלות השחר עד צאת כל הכוכבים (ד' מיל), אלא שג' הכוכבים הם סימן של לילה חיובי שמחיל בזה דין לילה. והגם שלא מסתבר לחלק בין "שמות הימים" למצות היום, ולכן בכל

⁴³ ירחון הנאמן גליון לב שנת תשי"א (וראה בפרק ו עוד בזה).

⁴⁴ ראה בהערה לעיל מש"כ בשם בעל הגינת ורדים. וע"ע במגילת ספר (סי' רסא ד"ה וההסבר בזה) זמני הלכה למעשה (ח"ב עמ' כד) ובספר בית ישי (סי' יג) מש"כ בענין זה וכן אודות הערת הגרשז"א המפורסמת בדין "חצות לילה" לאפיקומן שהעיר שיש לחשבו רק עד עה"ש מאחר שהלילה ההלכתי נגמר כבר אז.

הדברים נקטינן שדינן רק עד צאת הכוכבים, אבל מ"מ לגבי קדשים שהלילה הולך אחר היום, בזה באמת קיימנן שהיום נחשב עד ד' מיל אחר שקיעה [ומבאר בזה את הס"ד בסוגית הגמ' ריש ברכות "דילמא ביאת אורו" ומבאר הגר"א שהכונה שלא יאכלו הכהנים בתרומה עד ד' מיל אחרי שקיעה, כמו שזה אליבא דאמת לגבי קדשים].

ועפ"ז הוא מבאר, ששפיר יש מקום לחשב את שעות היום מעה"ש עד צאת כל הכוכבים [אליבא דר' יוסי דקי"ל כותיה], מאחר שבעצם כך היו ראוי באמת להיחשב יום עד אז, ורק דין לילה חל כבר בעת יציאת ג' כוכבים, אבל חלות שם יום הוא גם אחרי זה.

"קריאת שמע בלא ברכותיה" לצאת את ידי חובת שיטת המג"א

[ז] ונסיים בדבר הלכה מעשי שיש לשאול למורה הוראה.

דהנה בביאור"ל (מו, ט ד"ה ויוצא) כותב, שאדם שרואה שהציבור לא יספיקו את הזמן ק"ש של המג"א, שיקרא ק"ש לחוד לפני התפילה, הגם שע"ז הוא מפריד את הקריאת שמע מברכותיה ואין לו "קריאת שמע כתיקונה".

אולם הנה המשנ"ב לשיטתו שחשש את שיטת ר"ת לדינא⁴⁵, א"כ ממילא יש מקום לחוש לדעת המג"א (וכמו שהבאנו בתחילת הדברים בשם המשנ"ב). אבל מי שלא מקפיד על שיטת רבינו תם בצאת השבת ובפשטות כאמור א"כ אין מקום לשיטת המג"א, יל"ע אם כדאי שיקרא "קריאת שמע" לפני התפילה, מאחר שזה חומרא דאתי לידי קולא שמפסיד "ק"ש כתיקונה" (ובמקו"א נתבאר לגבי עשיית תנאי).

⁴⁵ כמו שנתבאר בפרק א.

פרק ג

מנהג "ארץ ישראל" במחלוקת רבינו תם והגאונים בענין "בין השמשות"

מחלוקת ר"ת והגאונים

א] ידוע מחלוקתם של רבינו תם והגאונים בענין "בית השמשות"⁴⁶. דעת הגאונים שבשקיעה ראשונה מתחיל הזמן של "בין השמשות" וג' רבעי מיל אחר כך זה "צאת הכוכבים". ודעת רבינו תם שד' מיל (72 דקות⁴⁷) אחרי שקיעה ראשונה זה "צאת הכוכבים" ורק ג' רבעי מיל קודם לכן מתחיל הזמן של "בין השמשות".

וכבר הובא בפרק א שהשולחן ערוך⁴⁸ סותם ונוקט לדינא כשיטת רבינו תם. וכך גם מבואר בדבריהם של גדולי הראשונים רבני צרפת מפרשי הש"ס. וכך היה המנהג בעם ישראל בזמנם של הרבה מגדולי הפוסקים אשר מפיהם אנו חיינן כדעת ר"ת גם לקולא.

והובא שם מש"כ המשנה ברורה⁴⁹ שמאחר שהרבה מהראשונים וגם הגר"א סוברים כדעת הגאונים, ממילא יש לפרוש קודם שבת ממלאכה כבר משקיעה. והובא שם שכך היה המנהג בזמנו של המשנה ברורה שחששו לדעת הגר"א ולא היו נוהגים לעשות מלאכה אחרי השקיעה.

אולם כיום המנהג הרווח עכ"פ בארץ ישראל הוא כדעת הגאונים גם לקולא [והובא שם שישנם שמחמירים את שיטת רבינו תם במוצאי שבת לענין עשיית מלאכה], וכאן נרחיב בזה.

"הפסק טהרה" אחרי שקיעה

ב] הנה ה"אגרות משה" (יו"ד ד, יז-כו) מתיר לעשות הפסק טהרה אחר השקיעה מצד ספק ספיקא, מאחר שיש לנו לחוש לדעת רבינו תם מדינא. ותמה איך יתכן לסמוך על

⁴⁶ תורף המחלוקת והשיטות בזה הובא בביאור הלכה (רסא, ב ד"ה מתחילת).

⁴⁷ לפי חשבון שמיל זה 18 דקות 72 דקות אחר השקיעה.

⁴⁸ או"ח רסא, ב.

⁴⁹ רסא, כג.

שיטת הגר"א לקולא נגד מנהג אבותינו ורבותינו הראשונים, ובפרט שגם הגר"א ותלמידיו לא הנהיגו כן לעלמא וגם לא בעירו וילנא⁵⁰.

אולם ה"שבט הלוי" (י, קמד) כותב שאין להקל לעשות הפסק טהרה וכד' אחרי שקיעה מטעם ספק ספיקא, היות בפרט בארץ ישראל קבלנו לחשוב אחרי שקיעת השמש בין השמשות מעיקר הדין, ואם גם מוסיפים חומרת זמן דרבינו תם היינו להחמיר בשבת ויום הכפורים וכיוצא בזה אבל לא להקל עכ"ד.

וע"ע בהסכמת הגר"ש דבליצקי שליט"א לספר "מעגלי צדק" שכותב וז"ל חם לבי בקרבי אשר לפעמים נשמע כו' שיש איזה גדולים הרוצים הרוצים להקל בהפסק טהרה, או אולי גם בנולד אחר השקיעה לענין ברית כו' בכמה רגעים אחר השקיעה, חס מלהזכיר אפילו בדקה אחת. ולבל יעזו אפילו לחשוב להנהיג חדשות כאן בארץ ישראל בענינים אלו, ושאין אחר שקיעה כלום עכ"ד.

וכ"כ הגר"מ הברשטאם זצ"ל (בהסכמה לספר הנ"ל) שאין להקל כלל וכלל אפילו אם עבר רק כרגע אחד אחר השקיעה לענין הפסק טהרה. וכ"כ הגר"ז בענגיס זצ"ל במכתב שמופיע בספר בירור הלכה (ח"ה יו"ד סי' קצו) ע"ש.

וכ"כ הגר"מ שטרנבוך שליט"א (מועדים וזמנים ו, פד) שאין לעשות הפסק טהרה אחרי שקיעה אפילו בדיעבד. ואם כי בכמה מדינות נהגו כן גם לכתחילה, נראה שלאחרי החורבן הנורא באירופא הלוא אין לשרידיים שנתקבצו לפליטה מנהג קבוע, ובדאו' בהרבה ענינים הוסכם היום לא לעשות אגודות אגודות, והוסכם להחמיר שמשקיעה בין השמשות והדין נפסק היום שהעושה מלאכה אחרי השקיעה נקרא מחלל שבת – אף שבדור שפנינו רבים נהגו כן כו'. ומטעם זה סתמתי היום להחמיר בנדה שמשקיעה בין השמשות גם בדיעבד עכ"ד.

וכ"כ בעל ה"קנה בשם" (יו"ד סי' עה-עו) שבעת ששימש אצל הגה"צ רבי משה אריה פריינד זצ"ל אמר לו, שכאן בארץ הקודש אינו מרהיב בנפשו להכשיר הפסק טהרה שאיחרו

⁵⁰ ראה בקובץ תשובות (ב, מב) להגר"ש"א זצ"ל שכותב דמאחר שהפסק טהרה לא מהני אפילו בדיעבד בבין השמשות, וקי"ל כהגאונים והגר"א דבין השמשות מתחיל תיכף אחרי תחילת השקיעה היינו משעה שהחמה נתכסה מעינינו (וזמנו ג' רבעי מיל עי' או"ח סי' רסא לערך רבע שעה), ממילא לפי"ז לא מהני הפסק טהרה בעשותה אחרי השקיעה עכ"ד. והנה מה שכותב "דקיימא לן כהגאונים והגר"א" – לא נתפרש בדבריו אם הכונה רק בא"י או בכל מקום, ועי' היטב במשנ"ב (שלא, יד; רצט, א; תרלח, כא) ובשעה"צ (תרנב, א). וע"ע בשו"ת דברי יציב (יו"ד סי' צח) הגם שכידוע אחז מאוד משיטת ר"ת, כתב שכבר נתקבל בזה להחמיר ולהפסיק קודם שקיעה ראשונה. ובטעם הדבר נראה שזה כעין המבואר לגבי הדלקת הנרות (שבת לה, ב) "אתון דלא קים לכו בשיעורא דרבנן אדשימשא אריש דיקלי אתלו שרגא כו'" היינו שזה שיעור הניכר לכל. ומוסיף שאולי המנהג נמשך עוד מימי חכמי הש"ס שלא היה להם מורה שעות, ומצינו ג"כ לענין כמה דברים אדם טועה בשעות (עי' פסחים יב), וקבעו בזה דבר הניכר לכל קודם שתשקע החמה, ונשאר התקנה גם היום אף ששכיח שעון, וגם דכמ"פ אין השעון מדוייק כל כך, ואין לנו להרוס גבול שגבלו ראשונים וכבר פשט בכל ישראל עכ"ד.

אותה אפילו רק זמן כל שהוא לאחר השקיעה. ואע"פ שכידוע דרכו בקודש היתה להתנהג ע"פ שיטת ר"ת אעפ"כ לא ס"ל להקל בזה, מפני שמייסדי הישוב העמידו המנהג כאן ע"פ שיטת הגאונים להקל ולהחמיר. ולפי"ז הדבר ברור ופשוט כי בספיקא כזה יש להורות שלא להתחיל למנות השבעה מיום הראשון רק מיום השני.

ומוסיף שרק לפני חורבן הקהילות במדינות אירופא בזמן המלחמה העולמית, היה להם בכל מקום ומקום מנהג ידוע מדור אחר דור מעת התייסדות הקהילה ע"פ איזה שיטה נתייסדו. אבל לא כן לאחר שנחרבו הקהילות והלכו ונתיישבו במקומות חדשים שלא היה להם שם שום מנהג ידוע מוסמך מדור אחר דור להקל ע"פ שיטת ר"ת, וכל שכן אם באו לאיזה מקום שתפסו להלכה כשיטת הגאונים, בודאי דאין להם שום היתר להקל כשיטת ר"ת. ועכ"פ בדבר הנוגע לחשש דאורייתא לחילול שבת קודש או לבדיקת הפסק טהרה וכיוצ"ב, הוא ברור ופשוט לענ"ד עכ"ד.⁵¹

לנהוג כשיטת הגאונים לקולא בחו"ל

ג] והנה ה"אגרות משה" (או"ח ד, סב) תמה שהרי תלמידי הגר"א לא הכריעו בעצמן כי אם מחמת שהורה להם רבן הגר"א, ולכן הם היו יכולין בעצמן לעשות אף לקולא, אבל לא היו יכולין להורות לאחרים לקולא. ורק כשכבר נעשה מנהג באיזה עיר גם לקולא יש להורות כן במקום ההוא, אבל היחיד אינו יכול לעשות לקולא כהגר"א במקום שנוהגין כשיטה האחרת עכ"ד.

ובאסיפת רבנים שהתקיימה בניו יורק בשנת תשי"ד בראשות האדמו"ר מסאטמר זצ"ל שם חתמו קרוב לחמישים רבני ואדמו"רי ניו יורק (וילימסבורג) על כרוז בה נכתב⁵² בזה"ל: בועד אסיפת הרבנים שהתקיימה אור ליום ד' סדר טהרה ד' ניסן תשי"ד לדון בדבר פירצת

⁵¹ יש לציין מש"כ בספר בירור הלכה (תנינא יו"ד סי' קצו עמ' טו) שההיתר של האג"מ להתיר בדיעבד הפס"ט אחרי שהקיעה, מיוסד ע"פ שיטת רבינו תם לפי מה שיצא לחדש שבאופק ניארק מקיימים את שיטת ר"ת ב 50 דקות. אבל בא"י מה שמקילים אינו ע"פ סברא זו, אלא ע"פ קבלת הפרושים תלמידי הגר"א והחזו"א דלא כרבינו תם, ופשטות הדברים שע"פ ההכרעה דלא כר"ת ואף להקל, וממילא אין להקל בהפס"ט אפילו רגע אחד לאחר השקיעה [ויעו"ש שמוסיף שגם אין לסמוך להקל מכח בה"ש דר' יוסי]. ועוד מביא שם ששהיתר של האג"מ בצעירותו ודאי היה בשופי בהוראה ליחידים לחוד, אבל בחוברת הלכות נדה שחיבר חתנו הגרמ"ט שליט"א באנגלית (שנת תשלג עמ' לב) נקט שאין מועיל ההפס"ט אם נעשה אפילו רגע אחד השקיעה. וטוב מאוד עשה, כי אין דורשים בעריות ברבים בחוברות המגיעות לנשים להקל בענין חמור כזה אף לענין בדיעבד, שהם עלולים לפרוץ לגמרי אף לכתחילה.

⁵² המכתב מובא בספר "דברי יואל" מכתבים (סימן יג עמוד כא ובסוף הספר שם). אולם האדמו"ר מויזניץ מונסי אמר (ביום ב' כי תצא ו' אלול תש"נ) שרק מפני כבודו של האדמו"ר מסאטמר זצ"ל חתמו על זה גם כאלו שבעצמם לא נהגו כן בבית מדרשם, וזה לא נעשה על שם "התאחדות הרבנים" ורק עסקן אחד הוציא אחרי איזה זמן פתאום על שמם.

שמירת שבת כו' באו לידי מסקנא בהחלטה גמורה כו', אשר זמן הדלקת נרות בערב שבת קודש יהיה רבע שעה קודם שקיעת החמה של יום עש"ק⁵³. וזמן היתר מלאכה במוצ"ש קודש היא 72 מינוט מזמן השקיעה של מוצש"ק ע"כ.

ובשו"ת דברי יציב (או"ח סי' קיד) כתב האדמו"ר מצאנז זצ"ל (ערב ר"ח ניסן תשכ"ח) מכתב תחת "קול קורא להחמיר כשיטת רבינו תם". וכך הוא מסיים את מכתבו בזה"ל ועכ"פ אתרא הדין קרית צאנז הוא מקום שנהגו בו איסור וגם שמה מעיד עליה כו', והלכה ערוכה דנותנים עליו חומרי מקום שהלך לשם כו'. ולזה אני מבקש ומזהיר את התושבים וכן את האורחים בקרית צאנז שיזהרו בשמירת שבת קודש כמנהגינו פה ע"כ.

אולם בשו"ת בית אבי (או"ח סי' צט; יו"ד סי' קיז) כותב שגדולי הרבנים בארה"ב המהגרים הראשונים היו מיוצאי ליטא, וגדולי ליטא קבלו על עצמם את שיטת הגאונים לכל דבר. ועפ"ז הוא כותב שבמקומות הללו, תינוק שנולד אחרי השקיעה, יש לדחות את הברית. אבל בישובים חדשים שאין בהם מנהג, יכולים להקל עכ"פ עד ג' רבעי מיל אחרי שקיעה, מצד ספק ספיקא שלא לדחות את הברית.

וע"ע בשו"ת ויען יוסף (יו"ד סי' קמו) שכותב ש"בבואי לכאן לאמעריקא נודע לנו, דפה נקטו בעלי הוראה שיטת הגר"א דפוסקין כהגאונים דמשקיעת החמה ואילך הוי בין השמשות, על כן גם לענין הפסק טהרה גם אני פוסק כן דמעכב שיהא קודם שקיעת החמה".

וע"ע מש"כ הגר"ח פדווא זצ"ל אב"ד לונדון (בקונטרס "אתא בוקר וגם לילה") ש"לדידן שקיבלנו על עצמינו לפרוש ממלאכה עם שקיעת החמה מפני שיטת הגאונים", אז בהכרח עלינו למצוא היתר להדליק נרות קודם השקיעה גם אם זה קודם הפלג ע"ש.

תוקף המנהג בארץ ישראל כשיטת הגאונים

[ד] **ועתה נבוא לברר את ה"מנהג בארץ ישראל"**.

בשו"ת פרי יצחק (ח"ב בקו"א סימן ט) מביא בשם הגר"י מלצאן (בעל "שביתת השבת") שבירושלים עיה"ק המנהג פשוט על פי הגדולים כשיטת הגאונים אף להקל במוצאי שבת, ולא ימצא גם מהמחמירים רק אחד מאלף המחמיר במוצ"ש כדעת רבינו תם. ואנו סומכין על שיטה זו לקולא באיסור סקילה כו' עכ"ד.

ולשונו של ה"קצות השולחן" (סי' צג הערה ב) הוא "ויש יחידי סגולה שנזהרים ממלאכה עד שעה מאוחרת בלילה לצאת דעת ר"ת ס"ל דלא הוי לילה עד שעה וחומש אחר השקיעה".

⁵³ ראה בספר בני ציון (ב, סא-סב) מש"כ לתמוה על זה שקבעו את זמן הדלקת נרות רק 15 דק' לפי השקיעה (ויעו"ש מה שהוסיף לתמוה שלא עלתה אף אחת משני השיטות בידם כהוגן).

והגרצ"פ פרנק זצ"ל (בהסכמה לקונטרס "דובר מישרים") קובע כי זה כמה וכמה דורות שנהגו בארץ ישראל להלכה למעשה כשיטת הגאונים הקדמונים, וכי כל עין רואה דסוגיין דעלמא קבעו להלכה שיטת הגאונים, וכגון דא אמרו רז"ל מנהג עוקר הלכה דהכוונה גם כן דמנהג קובע הלכה. ובפרט מנהגם של גדולי הדורות שלפנינו המפורסמים בתורתם ובצדקתם. לכן למעשה אין בכוחותינו לשנות ולהשיג גבולי עולם שגבלו לנו ראשונים זה מכמה דורות שעמדו וקבעו לנהוג כשיטת הגאונים בארץ ישראל.

וע"ע בקונטרס "דובר מישרים" (מאת הגר"ח ז"ל גרוסברג זצ"ל שנת תשט"ז) שם הוא מסיק "אלא ודאי שמנהג כזה קובע הלכה ואין מקום להחמיר אלא ליחיד בביתו בהצנע".⁵⁴

וע"ע בשו"ת מנחת יצחק (ט, כ) שכותב שבנוגע לירושלם נתקבלה שיטת הגאונים להלכה למעשה אף לקולא בענין סוף שיעור של ביה"ש להחשב צאת הכוכבים למלאכה במוצש"ק, וכן לענין נולד בליל ש"ק לענין מילה בש"ק, ואף למאן דמחמיר גם לשיטת ר"ת, אבל לא לקולא עכ"ד.

וכדאי לציין בזה מעשה נורא שמופיע בספר ציץ אליעזר (ח"ז סי' סב, ג) אודות תלמיד חכם גדול וירא שמים שעלה מחו"ל וקבע את מושבו בירושלים ונפטר בשבת. ואשתו הרבנית ביקשה מהגר"ח זוננפלד זצ"ל שמאחר שבעלה היה מקפיד כל חייו על שיטת רבינו תם שימתינו החברא קדישא להתעסק עמו רק אחרי צאת השבת לר"ת. וענה לה הגר"ח, שבירושלים הוכרעה ההלכה אחת ולתמיד כפי שיטת הגאונים, ואמנם כל יחיד רשאי כמובן להחמיר על עצמו⁵⁵ אך בציבור ובפומבי לא ייעשה שום דבר המשנה את המנהג הקיים. ולא שינה הגר"ח את דעתו גם אחרי שנודע שנפטר עוד יהודי מחשובי העיר, ואמר שהואיל ובעלה נפטר קודם ממילא לפי מנהגי ירושלים יש להתעסק בו קודם.

המנהג בארץ ישראל בתקופת הבית יוסף, החיד"א, ותלמידי הגר"א

[ה] והנה בפשטות לפני כחמש מאות שנה בזמנו של הבית יוסף גם בארץ ישראל (מקום מושבו של הב"י) נהגו כשיטת רבינו תם, כי אם המנהג היה כדעת הגאונים לא מסתבר שהבית יוסף היה סותם כדעת רבינו תם אשר מהוה קולא לענין מלאכה בערב שבת.

⁵⁴ כדאי לציין מש"כ הגרימ"ט (יגדיל תורה שנה ו' גליון ג' עמ' 40) וז"ל הלא ידוע ומפורסם שהיה וישנם יחידים מגדולי ישראל החוששים לשיטת ר"ת בנוגע למוצ"ש ויוהכ"פ, ומחמירין לעצמם (לעצמם ולא לאחרים) מלעשות מלאכה עד צאת כל הכוכבים. למשל הגאון הגר"ל דיסקין זצ"ל שהיה מבדיל 72 דקות אחר השקיעה עכ"ד.

⁵⁵ כדאי לציין בזה לדבריו של הגר"ח זוננפלד זצ"ל עצמו (בהסכמה לספר נברשת ח"ב) שם הוא תמה הן על שיטת רבינו תם והן על שיטת הגר"א, ומכח זה הוא כותב ז"ל ובודאי נכון למאן דאפשר להחמיר ככל השיטות בזה, עדי נזכה לאור חדש יאיר עלינו המבדיל בין יום ובין לילה מלך עולמים ית"ש ונזכה להלכה ברורה עכ"ד. וע"ע בהנהגות ופסקים להגר"ח זוננפלד (הנהגות שבת אות יז) שמובא שהגר"ח ז"ל היה נוהג בעניני הזמנים כשיטת ר"ת לחומרא, אך בעניני הציבור הורה תמיד כשיטת הגאונים כנהוג בירושלים.

וכ"כ בשבט הלוי (ח"א סימן מט) שגם בארץ ישראל נראה שרק בימי הגאונים האחרונים הנהיגו כן ואילו בזמן הבית יוסף עדיין נתפשט לגמרי הוראת רבינו תם עכ"ד. וכ"כ הג"ר שלום מלכא בספרו "וזרח השמש" (כז, ב) שבזמן הבית יוסף נהגו כר"ת [אך אין הדברים מוסכמים, וראה בהערה⁵⁶].

ולכן תמה בשו"ת דברי יציב (שם סי' קלד) ז"ל ולא ידעתי מי הנהיג במקומכם שהוא אתרא דמר הבית יוסף שלא להחמיר כשיטת רבינו תם. ובכל ארץ ישראל לא אדע מקור המנהג, דהלא הבית יוסף הוא מרא דארעא קדישא.

וכותב וז"ל ואפשר שהתחלת הדבר להקל נגד שיטת ר"ת היה מקושר במצב הרעוע בארץ ישראל ופחד הפרעות מהישמעאלים עליהם שהלכו באותה שעה למסגדיהם ימ"ש, ולזה הקילו להתפלל ערבית מוקדם כל כך. אבל באמת ברוב גלילות ישראל החמירו כשיטת ר"ת, ושמענו שגם הגאונים הצדיקים מבריסק שהיו באר"י החמירו כשיטת ר"ת כו' עכ"ד.

והנה מקובל שהישוב הישן תלמידי הגר"א – הם אלו אשר הנהיגו והנחילו בעוז את משנת רבם הגר"א כשיטת הגאונים.

אבל באמת אנו מוצאים שעוד הרבה קודם לתקופת הישוב הישן (תלמידי הגר"א שהתחיל רק בשנת תקס"ט) כבר נהגו בערי ארץ ישראל כדעת הגאונים.

⁵⁶ הגרימ"ט (אורות חיים עמ' שח) כותב ששמע וראה כותבים שבזמן הקדום נהגו בצפת כשיטת ר"ת על פי הב"י. וטוען שהגם שהב"י כנראה פוסק כן בשו"ע, אבל לוא היה מורה כן לציבור למעשה היו נוהגין גדולי הספרדים ההולכים בשיטתו לנהוג כמותו גם בדין זה, ואם אנחנו ראינו שגדולי הספרדים לא נהגו להחמיר כשיטת ר"ת – אפשר לשער שאפילו בזמן הב"י ואחריו היו ג"כ רק אחדים מעטים שנהגו להחמיר ע"ע ולא שהורו כן לציבור (לוא אפילו לא נסכים למה שיש כותבים שבסוף ימיו חזר הב"י משיטת ר"ת) עכ"ד. וכ"כ המהר"י נבון (נחפה בכסף ח"א דף קנד) והחיד"א (מחזיק ברכה או"ח סימן רסא בקו"א) שמנהג העולם היה כשיטת הגאונים גם בזמן הבית יוסף, ולא קבלו את הוראת הב"י בזה. אולם הגר"ח דרוק (אורות חיים י, ב) תמה שאילו ידע הב"י ממנהג העולם כהגאונים, היאך שתק וסתם כר"ת שמהוה גם קולא בכניסת שבת. ואם סבר הלכה פסוקה כר"ת, למה הניח להם להקל במוצ"ש לעשות מלאכה קודם ד' מילין. [והוכיח שם מדברי האריז"ל שכתב לקבל שבת "בעת שקיעתה ממש" שנהג כר"ת (וכ"כ בספר "וזרח השמש" להג"ר שלום מלכא זצ"ל דף י, ב), ותמה על הבן איש חי (שנה שניה פרשת וירא אות ו) שכתב בשמו של האריז"ל שזמן תוספת שבת הוא קודם השקיעה]. וע"ע בקונטרס "דובר מישרים" (מאת הגר"ח גרוסברג זצ"ל) שכותב שאולי נקבע המנהג הזה בארץ ישראל ע"פ הכרעת הרלב"ח שהיה רב בירושלים בזמן הב"י. ולמעשה אחר העיון נראה לקיים דברי שניהם ואלו ואלו דברי אלוקים חיים, שבודאי אמת הוא שגם בזמן הבית יוסף לא היו ממתנינים בא"י 72 דקות והמתנינו רק לג' כוכבים, אבל זה עצמו נכון גם לשיטת ר"ת עצמו, וכפי שכתב הביאווה"ל (רצג, ב ד"ה עד) בדעת השו"ע שם עפ"ד המנחת כהן (ונתבאר בארוכה בפרק א), שגם לר"ת אם רואים סימן הכוכבים שוב אין צריך להמתין שיושלם השיעור של ד' מיל. ונמצא לפי"ז שגם הב"י סתם באמת כמנהג דורו.

ראה במשנ"ב (שלא, יד) שמביא מש"כ החיד"א (שנפטר כבר בשנת תקס"ו) בברכי יוסף (שם, ז) "שנתפשט המנהג בכל ערי ארץ ישראל שמעת שנתכסה החמה מעינינו עד יציאת ג' כוכבים בינונים הוא הכל בכלל בין השמשות".

וע"ע בברכי יוסף (רסא, א) שמביא מש"כ ה"גינת ורדים" (שהיה לפני כארבע מאות שנה) בתשובה מכתב יד⁵⁷, שהעולם נהגו בכל גלילות ישראל כסברת הגאונים, ובמוצאי שבת

⁵⁷ ז"ל הגינת ורדים (בתשובה הנדפסת בשו"ת מהרי"ף סימן מו) סוף דבר סברת הגאונים לא נפלאות ולא רחוקה היא, ודברי הרב החסיד אברהם בנו של הרמב"ם ז"ל ברורים דאזלי לשיטת הגאונים וכתבם הר"מ אלאסקר בתשובות סימן צ"ו, ובודאי שהיא דעת אביו הרמב"ם, והרלב"ח ייחס דעה זו להרי"ף והרמב"ם והרא"ש, וכבר הראנו פנים לסברת הגאונים יותר מסברת ר"ת, ומה גם דגדול כח המנהג ואין בידינו לחלוק על המנהג כיון שיש להם על מה שיסמוכו, ועינינו הרואות שבכל גלילות ישראל לית דחש להא דר"ת שבמוצאי שבת בכדי שהוא שנים שלשה מילין מדליקין את הנר בבתי כנסיות, ומעולם לא מיחו בהם חכמי הדורות, דמשמע דסבירא להו שסברת הגאונים עיקר, ואפילו דתימא שעדיין מחלוקת שקולה היא אי כר"ת אי כגאונים אין בידינו לבטל המנהג.

ובשו"ת מהרי"ף (סי' מז) חולק וסובר שהלכה כר"ת, וכותב על הנ"ל וז"ל ומאחר שכן מה סמך למנהג לומר יש להם על מה שיסמוכו. ואפילו הכי אני אומר אין בידינו לבטל המנהג הזה מפני שכבר דשו בו כל העולם, ועל זה נאמר (ביצה ל, א) "הנח להם לישראל מוטב שיהיו שוגגין ואל יהיו מזידין", וכל המערער על המנהג הזה אני דן אותו במחטיא את הרבים ועל זה נאמר הוכח תוכיח את עמיתך ולא תשא עליו חטא. ולהוי ידוע ליה למר שהיום יותר מארבעים שנה קרוב לחמשים שנה נכנסתי לבית מורי ורבי ביומי חנוכה, וראיתי שהדליק נרות חנוכה בשקיעת החמה, ודנתי לפני מורי ורבי מדברי ר"ת ומדברי הגהות מרדכי ומדברי מרן מוהר"י קארו שצריך שידליק בצאת הכוכבים וישרו הדברים בעיניו. למחרת בבוקר בישיבה נשא ונתן בדבר עם הרב הגדול יחיד בדור רבי חיים אבולעאפיה ז"ל, והשיב הרב רבינו חיים הנזכר ואמר, זה הדבר פשוט בכל התלמוד אין בו ספק. השיבו חכמי הישיבה ואמרו, א"כ גם לענין מוצאי שבת צריך להמתין כדי מהלך ארבעה מילין. והשיב הרב ואמר, פשיטא ופשיטא. אמרו, א"כ למה לא יוכיחו את העם על זה שלפי זה חוטאים העם ועושין מלאכה בעצם יום השבת?! השיב הרב, אין הכי נמי, אם אתם יכולין להוכיח את העם ולהחזירם למוטב הנה מה טוב, אבל לא יועילו ולא יצילו דבריכם שכבר דשו בו העם, והרי זה דומה למה שאמרו (יבמות קב, א) אם יבוא אליהו ויאמר אין חולצין בסנדל אין שומעין לו שכבר נהגו העם בסנדל, ועל זה נאמר יפה שתיקה לחכמים. וגם אני היום כמו חמשים שנה ויותר שעמדתי על הדבר הזה ואני מתהלך בו בתם לבבי בקרב ביתי ואפילו נות ביתי אינה שומעת לי בדבר הזה, שאומרת לי בפירוש אני הולכת בדרך שהולכים כל היהודים, אבל היא מעצמה מחמרת על עצמה ומתעכבת מלהדליק במוצאי שבת כמו רביע שעה אחר שמדליקין השכנים, שכל העיר מדליקין בכמו חצי שעה ופחות אחר שקיעת החמה, והיא מדלקת בכמו שני שלישי שעה או שלשה רבעי שעה אחר שקיעת החמה, ויש מהשכנות שאינן רוצות להדליק עד שיראו אותה שהדליקה. נמצא הקונטרס שחברתי לעצמי חברתיו, ולא נתעוררתי לשלחו אלא ע"י שבחלום אמרו שטוב הדבר לפרסם הקונטרס הזה בעולם, שעל ידו הרבה מהחרדים אל דבר השם יתנהגו על פיו ואפשר שעל ידי זה תתקרב הגאולה עכ"ד.

בכדי שהות שנים שלשה מילין מדליקין. וכתב החיד"א שמשמע דקי"ל כסברת הגאונים, ואפילו תימא דהמחלוקת שקול אין בידינו לבטל המנהג. והוסיף במחזיק ברכה (שם אות ז) שמנהגן של ישראל⁵⁸ תורה היא ויש להם על מה שיסמוכו, ומי שירצה להחמיר כרבינו תם תבוא עליו ברכה, אך אין למחות ביד המקילים עכ"ד.

ובקו"א (שם אות ב) מוסיף החיד"א וז"ל אמנם קושטא הוי דמנהג העולם כך, וכמש"כ הרב המוסמך מהר"ח אבואלעפיא הזקן שהיה תלמיד מהרימ"ט וקרוב לזמן מרן כו'. ואולי דגם מרן (הב"י) ידע דמנהג העולם דלא כר"ת ולרוב קדושתו בהיות הדבר נוגע לגופי תורה לא רצה לומר סוגיא דעלמא היכי אזלא ופסק כר"ת⁵⁹ עכ"ד.

וע"ע בדבריו של המהר"ם אלשקר (שו"ת סימן צו) שהוא מרא דשמעתא אשר מעמיד את שיטת הגאונים ודעימייהו וחי בתקופתו של הבית יוסף, שכותב ז"ל וידוע הוא דכל הגלילות האלו אתריה דמרן הרמב"ם ז"ל נינהו ואין נוטין מדבריו ימין ושמאל ובפרט מצרים שהיתה מקום מנוחתו ז"ל עכ"ד. אך ברדב"ז (שג"כ חי בתקופתו של הב"י) נוקט בפשיטות כרבינו תם.

⁵⁸ האורות חיים (פ"י עמ' רנד הערה א) תמה על מש"כ שמנהג כל ישראל כהגאונים, שהרי הב"ח (שו"ת סי' קנד) כותב שמנהג כל ישראל כר"ת, וכ"ה במג"א (סי' שלא) ובשו"ת חת"ס (או"ח סי' פ). וע"כ צ"ל שכונתו לארצות המזרח כגון א"י ומצרים וגלילותיהן (שנהגו כן אולי מימות הר"מ אלשקר ורלב"ח) משא"כ בשאר מקומות שהיה נמשך המנהג כר"ת בזמן יותר ארוך עכ"ד.

⁵⁹ וכמובן שזה תמוה שהרי זה מהוה קולא לגבי תחילת שבת.

פרק ד

בירור המנהג ב"ארץ ישראל" כדעת הגאונים גם לקולא

[א] הנה מצינו כמה קולות בדברי המשנ"ב לסמוך להקל אחר השקיעה מכח שיטת רבינו תם. וכבר כותבים בכמה ספרים, שהקולות הללו אינם נוגעות בא"י מאחר שנוהגים להקל במוצ"ש נגד שיטת ר"ת.

למשל בביאורו"ל (רסא, א ד"ה ואין מדליקין) כותב שאם הדליק נר אחרי השקיעה, יש לסמוך על שיטת ר"ת ליהנות ממנו. וכותב בקצוה"ש (סי' עה הערה א) שמי שעושה מלאכה במוצ"ש כדעת הגאונים, לא יוכל לסמוך להקל בדיעבד בכניסת השבת, דהוי תרתי דסתרי. וכ"כ בהג' ביצחק יקרא (סי' רסא שם) בשם הגרש"ז זצ"ל שלפי מנהגינו בא"י אין לסמוך על דעת ר"ת שעדיין זה יום, אלא נקטינן דבה"ש הוא מיד אחר התכסות השמש, ואם בישל בשעה זו האוכל נאסר.

כמו"כ לגבי סעודה שלישית אחרי שקיעה, כותב המשנ"ב (רצט, א) שאם לא אכל מקודם בודאי צריך לאכול אפילו אחר שקיעה, ואפילו לשאר אכילה אם הוא תאב לאכול ולשתות ג"כ אין להחמיר עד חצי שעה שקודם צה"כ. אולם כותב בקצוה"ש (סי' צד הערה ו) שמי שאינו נוהג כר"ת לענין עשיית מלאכה במוצ"ש, צ"ע אם יכול לסמוך להקל בזה.

ובעיקר הדבר נוגע מאוד לגבי "הפסק טהרה" אחר השקיעה, שכידוע האג"מ (יו"ד ד, יז-כו) מתיר לעשות הפס"ט אחר השקיעה מצד ספק ספיקא (בה"ש ושיטת ר"ת). אמנם השבט הלוי (י, קמד) כותב שאין להקל בזה "היות בפרט בארץ ישראל קבלנו לחשוב אחרי שקיעת השמש בין השמשות מעיקר הדין". והגר"ש דבליצקי שליט"א כותב (במכתב בספר "מעגלי צדק") בתקיפות, ומסיים "ולבל יעיזו אפילו לחשוב להנהיג חדשות כאן בארץ ישראל בענינים אלו, ושאין אחר שקיעה כלום". וב"קנה בשם" (יו"ד סי' עה-עו) כותב בשם הגרמ"א פריינד זצ"ל שכאן בא"י אינו מרהיב בנפשו להכשיר הפס"ט אפילו רק רגע כל שהוא אחר השקיעה, והגם שכידוע דרכו בקודש היתה להתנהג ע"פ שיטת ר"ת אעפ"כ לא ס"ל להקל בזה "מפני שמייסדי הישוב העמידו המנהג כאן ע"פ שיטת הגאונים להקל ולהחמיר".⁶⁰

⁶⁰ ראה בספר בירור הלכה (תנינא יו"ד סי' קצו עמ' יח) מש"כ שאין להקל בזה מצד שיטתיה דר' יוסי [הגם שבביאורו"ל (תטו, ב ד"ה ואם) מיקל בזה לגבי עירובי תחומין], וכמו שלא מקילינן בזה לגבי שבת.

המנהג בזמן הבית יוסף בארץ ישראל

[ב] אולם כידוע אחרי שחוקרים את מנהג הקהילות של עם ישראל, מוצאים שגם אלו שנהגו כשיטת ר"ת, מ"מ נהגו כשיטת המנחת כהן ולא נהגו להמתין דוקא 72 דקות, אלא המתינו רק לכוכבים בינונים [ובמוצ"ש לקטנים ורצופים]. וכידוע הביאווה"ל (רצג, ב ד"ה עד) מעלה צד שהשו"ע עצמו התכוין שלמעשה הולכים לפי כוכבים ולא צריך להמתין לשיעור ד' מיל. ובאמת בדברי המשנ"ב (שלא, יד) משתמע שלגבי מילה אם נולד בליל שבת אחרי יציאת ג' כוכבים בינונים, שמלין אותו בשבת הבאה גם אם לא נשלם שיעור ד' מיל.

והנה המהר"י נבון (נחפה בכסף ח"א דף קנד) והחיד"א (מחזיק ברכה או"ח סימן רסא בקו"א) טוענים, שגם בזמנו של הבית יוסף מנהג העולם היה כשיטת הגאונים, ולא קבלו את הוראת הב"י בזה. והרי זה דבר מוזר מאוד, אמנם להנ"ל מובן מאוד, שבאמת גם הבית יוסף לא התכוין לשיעור ד' מיל אלא לפי כוכבים, ובא"י כידוע הרבה לפני שיעור ד' מיל כבר יש כוכבים. ונמצא שאין כאן הכחשה מצד המציאות.

ומאיך, הנה הביאווה"ל (רצג, ב ד"ה ג') כותב שגם לשיטת הגר"א א"א לסמוך על שיעור של ג' רבעי מיל, אלא צריך להמתין לג' כוכבים [ובמוצ"ש צריך קטנים כו']. וכבר כותב הגרימ"ט (בה"ש עמ' מח-נ) שנמצא שלמעשה "שלום במרומי" בין שיטת הגאונים לשיטת ר"ת [לפי משנתו של המנח"כ], כי לפי שני השיטות הכלל הקובע במוצ"ש זה ג' כוכבים, וזמן אחד לשניהם.⁶¹

נמצא לפי זה, שלגבי מוצ"ש לא היה שינוי בארץ ישראל לקולא⁶².

מנהג בארץ ישראל לגבי התחלת "בין השמשות"

[ג] וכלפי פרישה ממלאכה בשקיעת החמה ביום שישי, הנה כידוע דעת המשנ"ב בכמה מקומות לחוש מדינא לדעת הגאונים שבשקיעה מתחיל כבר בין השמשות (מובא

⁶¹ ראה בשו"ת מהרש"ג (או"ח סי' כא ד"ה ובאמת) מש"כ שמאחר שהשיעור של ג' רבעי מיל משתנה לפי המקום ולפי הזמן (כמש"כ הגר"א והמנח"כ, וכמו שנראה בחוש שבקיץ יש זמן יותר, וכמו"כ במדינות הנוטים לצפון ולדרום יש זמן יותר), לכן זמן זה לאו כלל הוא שיכולין לסמוך עליו בכל מקום ובכל זמן, ומשא"כ ראיית כוכבים הוא כלל שניתן לסמוך עליו בכל מקום ובכל זמן.

⁶² וראה בשו"ת מנחת יצחק (ו, קד) שנשאל באדם שנולד בליל שבת אחר השקיעה ומלו אותו ביום שישי מאחר שאביו היה נוהג כשיטת רבינו תם גם לקולא, וכשגדל התחיל לנהוג כשיטת הגאונים ולא להמתין במוצ"ש 72 דקות, ושאל אם צריך הטפת דם מאחר שלפי הגאונים היה זה מילה שלא בזמנה. וכותב שם שאם זמן הלידה היה קודם ג' רבעי מיל של יציאת ג' כוכבים בינונים, לכמה פוסקים ל"ה תרתי דסתרי עם העושים מלאכה במוצ"ש אחרי יציאת ג' כוכבים בינונים, וזה ע"פ משנת המנחת כהן שסובר שגם לר"ת לא צריך להמתין 72 דקות וסגי בראיית ג' כוכבים, וממילא נמצא שגם מי שלא ממתין 72 דקות במוצ"ש אי"ז ראייה שסובר כגאונים ולא סובר כר"ת.

בהערה⁶³). ולמעשה מבואר בשעה"צ (רלג, יד) שבזמנו היו חוששים לדעת הגאונים, ולא היו נוהגין לעשות מלאכה אחרי שקיעת החמה. וכ"כ בספרו מחנה ישראל (פרק ה אות ד) "דכל איש ישראל אסור לעשות מלאכה תיכף אחר שקיעה כדעת הגר"א והרבה מהראשונים וכן המנהג בישראל כו". אבל עכ"פ המשנ"ב (שלא, יד) מביא בשם החיד"א שנתפשט המנהג בכל ערי א"י, דמעת שנתכסה החמה מעינינו עד יציאת ג' כוכבים בינונים הוא הכל בכלל ביה"ש, ודוחים את המילה מכח זה אם נולד אחר השקיעה.

וא"כ נמצא שעוד לפני תקופת הפרושים, היו מקפידים בא"י שמשקיעה ואילך זה זמן של בין השמשות.

האם יש מקום להקל בארץ ישראל אחרי שקיעה

ד] ומעתה לא מצאנו ידינו ורגלינו, דכי היכי שהמשנ"ב הגם שכאמור חשש מדינא לשיטת הגאונים, היקל בכמה דברים כר"ת, א"כ מהיכי תיתי שהחליטו ברבות הימים לעבור לגמרי לשיטת הגאונים ולמחוק לגמרי את ר"ת. ואפילו את"ל שאכן הפרושים קיבלו לגמרי את הגאונים⁶⁴, אבל מדוע הדבר תקף גם אצל קהילות הספרדים והחסידים.

והן אמת שהגר"ז (פסקי הסידור "סדר הכנסת שבת") כותב שבאופק א"י בימים השונים נראים כוכבים בינונים לזכי הראות מהאצטגנינין הבקיאים 20 דקות אחרי השקיעה [עפ"ד הסמ"ג (ל"ת רנז) שכותב "אין הטמאין אוכלין בתרומה עד שיעריבו שמשן ויצא שלשה כוכבים בינונים, וזה העת כמו שליש שעה אחר שקיעת החמה"], וא"כ חשבון של ג' רבעי מיל קודם לכן יוצא ממש בשקיעה.

⁶³ במשנ"ב (תרלח, כא) לגבי תנאי בסוכה כותב "דלפי מאי דמסקינן לעיל בסימן רסא דבין השמשות מתחיל תיכף אחר שקיעה צריך לעשות התנאי קודם שקיעה"; במשנ"ב (תקנג, ג) לגבי איסורי ט' באב בבה"ש כותב "ועיין לעיל בסימן רסא דביארנו דבין השמשות נקרא מששקעה החמה וה"ה בענינינו"; בשעה"צ (תרנב, א) לגבי נטילת לולב בבה"ש כותב ז"ל לפי מה שידוע בסימן רסא דיש דעות בזמן בין השמשות וקיימא לן לחומרא דמתחלת תכף אחר שקיעה אבל לא להקל לפטור עצמו מן הנטילה כו"; במשנ"ב (רצט, א) כותב "ועיין לעיל בסימן רסא במשנ"ב דנקטינן לספק חשיכה תכף מששקעה חמה לענין הדלקת נרות וכל מלאכה"; אולם לגבי מילה יעו"י במשנ"ב (שלא, יד) שלא פסק בנחרצות שלא למול בשבת תינוק שנולד בשבת אחרי שקיעה.

⁶⁴ האמת שגם זה דבר מוזר, כי בשלמא אם ננקוט שבעבר הקפידו להמתין 72 דקות, אז בזה שאנו רואים שכבר לא ממתנים 72 דקות, בהכרח שהפסיקו לחוש לשיטת ר"ת, אבל אם תמיד לא המתינו 72 דקות, אז במה מתבטא שהחליטו שלא לחוש לדעת ר"ת (ופתרון הדבר יבואר בפנים).

אבל זה נכון רק אם שיעור מיל הוא 22.5 או 24 דקות, שאז ג' רבעי מיל יוצא קרוב ל-20 דקות, אבל לפי מש"כ המשנ"ב בכמה מקומות⁶⁵ [ובפרט החזו"א (או"ח סי' קכג) שמסיק כך] שמיל זה 18 דקות, א"כ יוצא שיש הבדל של כמה דקות מהשקיעה עד תחילת בה"ש, ומדוע כ"כ פשוט לא להקל כלום אחרי השקיעה.

ומה גם שבכל הספרים מבארים את עצמם, מצד ש"בארץ ישראל יש מנהג לקולא כדעת הגאונים". וכפי שכתב בספר בירור הלכה (תנינא יו"ד סי' קצו עמ' טו) שההיתר של האג"מ להתיר הפס"ט אחרי השקיעה, מיוסד ע"פ שיטת ר"ת לפי מה שיצא לחדש שבאופק נוירק מקיימים את שיטת ר"ת ב-50 דקות. אבל בא"י מה שמקילים אינו ע"פ סברא זו, אלא ע"פ קבלת הפרושים תלמידי הגר"א והחזו"א⁶⁶ דלא כרבינו תם, ופשטות הדברים שע"פ ההכרעה דלא כר"ת ואף להקל, וממילא אין להקל בהפס"ט אפילו רגע אחד לאחר השקיעה עכ"ד.

וכאמור זה לא מובן, מהיכי תיתי שהוכרע ההלכה דלא כר"ת.

ובהכרח עלינו למצוא את המקור לכך שהנהיגו כשיטת הגאונים נגד שיטת ר"ת.

והדרך לזה הוא, למצוא את הנפק"מ בין שיטת הגאונים לשיטת המנח"כ בדעת ר"ת, ואז יהיה זה לנו לעדות, שאכן נהגו כשיטת הגאונים גם לקולא, ולכן אין מקום להקל כלום אחרי שקיעה.

המנהג בארץ ישראל כדעת הגאונים גם לקולא

[ה] והענין הוא ע"פ מה שאנו רואים, שרבים היו נוהגים בעבר להמתין במוצ"ש רק לפי חשבון של ג' רבעי מיל ולא חיפשו כלל כוכבים (וכמו שהארכנו בזה בפרק ה).

⁶⁵ ראה במשנ"ב (רסא, כג) ובשעה"צ (שם) ובביאור"ל (תנט, ב ד"ה וכן). וכ"כ בדרך אמונה (פ"ז מהל' תרומות ציר"ה אות לה; עפ"ד המשנ"ב רסא, כג) שמנהיגו לחשוב מיל 18 דקות ושכן הסכים החזו"א. אך ידוע שהביאור"ל (תנט, ב) סומך בשעת הדחק לגבי חמץ על השיטה שמיל זה 22.5 דקות, וצ"ע בזה.

⁶⁶ מעניין שבספר ארחות רבינו (ח"ג עמ' רכח) מובא ששאלו את הקה"י בדבר הפס"ט שעשתה האשה אחרי השקיעה, ולפי שעון בעלה זה היה לפני השקיעה, והתעקשה האשה לספור ז"נ לפי שעון בעלה, וטבלה והתירה לבעלה בצירוף כמה טעמים, וביניהם גם צרף את שיטת ר"ת שיוצא לפי שיטתו שהיה זה עוד לפני בה"ש. ונימק שגם החזו"א צרף את שיטת ר"ת לגבי ילד שנולד בעש"ק בבה"ש שלא למולו בשבת, ואמר ש"כל וורשא מדליקה נרות בעש"ק לפי ר"ת ואנו לא נצרפו". ועוד מובא שם שהגר"ש ברזם שכח להכין מים לפני שבת ומילא מים משנכנס בה"ש, ושאל את החזו"א אם יכול להשתמש במים. והשיב לו החזו"א: "שעוד לפני חמישים שנה עשו מלאכה בקראקא בבה"ש בעש"ק כי נהוג כשיטת כר"ת, וממילא אין שאלה על המים ומותר להשתמש בהם".

למשל לגבי מוצאי שבת חנוכה, היו מדליקים נרות עוד קודם חצי שעה מהשקיעה, הגם שלהלכה במוצ"ש צריך כוכבים קטנים ורצופים.

כמו"כ לגבי מילה היו רבנים שהורו למול הרבה לפני חצי שעה מהשקיעה (ראה ב"שמירת שבת כהלכתה" פרק מו הע' מה וב"בירור הלכה" תנינא יו"ד סי' רסב עמ' מו ועמ' נא).

וכמו"כ לגבי קריאת שמע הבאנו מש"כ בספר "פתח הדביר", שלפי מה שאנו נוהגין כהגאונים, אז כשקוראים קריאת שמע אחרי שעבר רבע שעה מהשקיעה, שפיר יוצאים ידי חובה ולא צריך לחזור ולקרוא קריאת שמע אחר כך.

והגם שהביאו"ל (רצג, ב) כבר כותב שודאי גם לשיטת הגאונים צריך להמתין לכוכבים, אך יעוי' בקונטרס "כי בא השמש" (עמ' קכז) מש"כ שאם אמרו ששיעור בין השמשות הוא ג' רבעי מיל, אז בהכרח עכ"פ בארץ ישראל ככלות ג' רבעי מיל יש כבר ג' כוכבים⁶⁷.

והגם שהבאנו (בפרק ה) שרבני ירושלים מחו בתוקף על אלו שהדליקו נרות במוצאי שבת חנוכה לפני 34 דקות מהשקיעה, מ"מ גם אחרי כל זה לא ממתנינים לכל הדברים הנ"ל לראות כוכבים בשופי, אלא מסתמכים בהכרח על כל מיני סברות והשערות שכבר רואים כוכבים [מאחר שמבואר בגמ' שאחרי ג' רבעי מיל הוי הלילה]. ואילו היו נוקטים כמשנת המנח"כ בדעת ר"ת, היו ממתנינים יותר זמן עד שנראה כוכבים בשופי, וכמו שאנו באמת רואים שהחזו"א החמיר יותר זמן⁶⁸.

וגדולה מזו לגבי מילי דרבנן, כותב הגרימ"ט (בה"ש עמ' סח) שאנחנו רואים מימים ימימה פה עיר וארץ הקודש, שנוהגים במילי דרבנן להקל בשיעור ג' רבעי מיל. ומביא ששמע וראה שנוהגין כן ע"פ הוראת הגר"ש סלנט זצ"ל, וכנראה גם ע"פ מנהג שאר הגאונים מייסדי הישוב האשכנזים ומורי הוראה (כגון הגר"ז סלנטר והגר"י ברדקי), וכן גם גאוני הספרדים דקדמאי שהטביעו חותמם על המנהגים בארץ הקודש עכ"ד.

⁶⁷ ובאמת בספר "הזמנים בהלכה" (מז, יא-יב; נ, ו) כותב שע"פ מחקרים ועדויות על תצפיות שנערכו בא"י מתברר, שב6.18 דקות אחרי השקיעה בימי ניסן ותשרי נראים כוכבים בינונים, ואף לפני כן 14 דקות אחרי השקיעה לבקי ובקושי גדול.

⁶⁸ וראה גם בכף החיים (רסא, א) שכותב, שהמנהג עכשיו בינינו כהגאונים זה רק לחומרא (כניסת השבת), אבל לענין מה שצריך ודאי לילה (מוצ"ש ואכילת מצה וכד') אין חושבין אותו ללילה כי אם אחר צאת ג' כוכבים בינוניים – והיינו כל מקום לפי מקומו, ובמקומות הללו כמו ארץ ישראל וסוריא זמנו 40 דקות אחרי שקיעה עכ"ד. ויתכן מאוד שזה גם שורש הנידון מש"כ בשו"ת מהרי"ף (סי' מז), שכל אנשי העיר היו נוהגים להדליק במוצ"ש כמו חצי שעה ופחות אחרי השקיעה, ואילו אשתו נהגה להדליק רק כשני שלישי שעה או שלשה רבעי שעה אחרי השקיעה.

ומבאר שם הגרימ"ט שבכל דיני דרבנן⁶⁹, כדאי הוא רבן של ישראל הגר"א לסמוך עליו ששיעור דר' יוסי הוא מיד אחר שיעור דר' יהודה, וממילא ככלות ג' רבעי מיל הוא צאת הכוכבים.

וכך כותב הגרימ"ט (שם עמ' פב) לגבי טבילת נדה (מאחר שהטבילה בליל ח' נחשב רק דרבנן), שמקילין לטבול אחרי שיעור של ג' רבעי מיל שהוא 17-18 דקות אחרי שקיעה [ומסיים שרבות הן המדקדקות לבטול בזמן שנראין ג' כוכבים בינונים].

ו] וממילא מכל הנ"ל מתבאר לנו, שהמנהג בארץ ישראל שלא להמתין 72 דקות, לא היה זה מצד משנת המנח"כ בדעת רבינו תם, אלא מצד שיטת הגאונים גם לקולא נגד שיטת ר"ת.

ולכן מאחר שנהגו לקולא כדעת הגאונים, ממילא אין להקל בשום דבר אחרי שקיעה. ולא נוכל ללמוד משיטת המשנ"ב שהגם שחשש מדינא לשיטת הגאונים, אבל הרי חשש גם לדעת ר"ת, ולכן היה יכול לדון להקל בכמה ענינים אחרי שקיעה מכח שיטת ר"ת. אולם בארץ ישראל שנהגו לגמרי כשיטת הגאונים, אין מקום להקל אחרי שקיעה מכח שיטת ר"ת.

⁶⁹ הגרימ"ט (שם עמ' עד) כותב שבשאר הצומות יש להתיר לאכול אחרי ג' רבעי מיל [מלבד בט' באב שאמרו שבין השמשות שלו אסור ולכן ודאי צריך להמתין בו לג' כוכבים בינונים (ולא לקטנים כמו במוצאי יוה"כ"פ). ויעו"ש מה שדן בזה מצד איסור אכילה קודם ק"ש]. אולם בבירור הלכה (תנינא סי' תקסב עמ' רסו-רסט) כותב שהחידוש הזה להקל בשאר תעניות לפני הופעת כוכבים בינונים, הוא בניגוד לשו"ע ואחרונים ומשנ"ב (תקסב, א ושעה"צ שם) שכתבו כלפי כל הצומות שצריך "שיראו ג' כוכבים בינונים", ואין לסמוך על זה. ומסיים ש"על משרתי אעמודה, וביתר שאת, שאין לסמוך על הזמן של 17 דקות לאחר השקיעה".

פרק ה

זמנה של תפילת ערבית אחרי השקיעה

[א] הנה מלפנים בירושלים עיה"ק⁷⁰ היו נוהגים להתפלל ערבית כ-18 דקות אחרי השקיעה. וכפי שמעיד הג"ר יחיאל מיכל טיקוצ'נסקי זצ"ל⁷¹:

עד הפצת הלוח שלנו לא היתה שיטה קבועה לחשבון "צאת הכוכבים" בין בנוגע לחשבון רביע היום לק"ש, בין בנוגע לשליש היום לתפילה, בין בנוגע לזמן אכילת חמץ ושריפת חמץ ועוד. **רבים חשבו צאת הכוכבים בינונים 18-20 דקות אחר השקיעה – שאז כבר מתפללים ערבית.** ורובם חשבו כוכבים קטנים 30-35 דקות אחרי השקיעה שאז מדליקין במוצ"ש. רק יחידים מומחים ידעו לחשב זמן צאת כל הכוכבים היינו שעה וחצי (זמנית) אחר השקיעה.

וכן כותב בספרו "בין השמשות"⁷²:

מנהג הנהוג פה עיה"ק בבתי מדרש רבים של אשכנזים להתפלל ערבית 17-18 דקות אחר השקיעה, שיעור ג' רבעי מיל (זולת מוצש"ק שמאחרין). וכן ראיתי בבית מדרש המורה הירושלמי ח"ז הגאון הרש"ס זצ"ל שנהג כן בימיו.

וראה גם בספר "ארח דוד"⁷³ שמובא:

שבתחילה היה בבית הכנסת בשערי חסד אחרי מנחה שיעור משנ"ב ולכך היה מתעכב המנין. והורה רבינו (הגר"ד בהר"ן) שיסיימו את השיעור מוקדם, ויתחילו מעריב 15 דקות אחרי השקיעה⁷⁴. ואמרו לו שזה יגרום שגם במוצ"ש יתפללו בשעה

⁷⁰ יש לציין שכל הזמנים כאן הם לאופק ארץ ישראל וירושלים בלבד.

⁷¹ ירחון הנאמן גליון לב שנת תשי"א (שם הוא עוסק מהו הזמן של צה"כ לחשבון שעות היום לפי שיטת המג"א שמחשבים מעה"ש עד צה"כ. ונתבארו הדברים בפרק ב ופרק ו).

⁷² עמוד עא. ויעו"ש (עמוד עז) שמוסיף לגבי "ספירת העומר" וז"ל ומכיון שאנחנו מתפללים ערבית לא קודם מן 17 דקות אחר השקיעה, ותפילת ערבית קודמת לספירת העומר סופרים עכ"פ בזמן ג' כוכבים הבינונים. גם אחינו הספרדים הי"ו אף שנוהגים להתפלל ערבית במוקדם ממתנינים בספירת העומר לזמן ג' כוכבים בינונים [אף שרבים מהספרדים הנהיגו לחזור ולספור למחרת ביום עוד הפעם ספירת העומר כי אם ביחידות ובלי ברכה כמובן] עכ"ד.

⁷³ הערה 122.

⁷⁴ שיעור הזמן של "בית השמשות": למעשה שיעור "בין השמשות" (שזה ג' רבעי מיל) יוצא 13.5 דקות (ע"פ חשבון מיל 18 דקות). אולם הג"ר חיים סתהון זצ"ל כותב בספרו "ארץ חיים" (רסא, ב;

זו, אמר להם "ומה בכך". וטעם הדבר שרבינו מיהר להתפלל מעריב כל כך, כיון שהיה צריך לקום בחצות, וא"כ הזמן היה מאוד יקר לו. וכן נהג אחיו הגר"ז בהר"ן להתפלל 15 דקות אחרי השקיעה, והיה נשאר בבית הכנסת ללמוד עד אחרי המנין השני, כי רצה להראות שאינו מתפלל מוקדם כי הוא ממחר, אלא כי כך ההלכה.

ולכן הורה הג"ר שלמה זלמן אויערבאך זצ"ל⁷⁵:

שבית הכנסת שנהגו בו להתפלל ערבית 20 דקות אחר השקיעה, והתעוררו כמה מתפללים להחמיר ולאחר הזמן, אין בכוחם לשנות, כי כך נהוג – והיה נהוג תמיד – גם בירושלים להתפלל כעבור 20 דקה לאחר השקיעה [והיו שהתפללו גם כעבור 15 דקה]. והמהדרים יחמירו רק על עצמם, ותבוא עליהם ברכה.

[ב] ובליל שבת היו מקדימין את תפילת ערבית עוד יותר – וכמו שמבואר בספר "ארח דוד" על הג"ר דוד בהר"ן זצ"ל⁷⁶:

עפ"ד המנחת כהן ב, ה) שהגם ששיעור בה"ש זה 13.5 דקות אעפ"כ ראוי לשער זמן בה"ש לערך רבע שעה, מאחר שהטור והב"י (או"ח סי' רצג) ובשו"ע (יו"ד רסו, ט) כותבים שצריך להשלים בה"ש דר' יוסי שהוא שיעור של מ"ט אמה שזה יוצא בערך חצי דקה (כמבואר בשעה"צ רצג, ג; תקסב, א; משנ"ב מד, ד. וכ"כ ב"וזרח השמש" (טו, ב) שזה יוצא פחות מחצי דקה) אחרי השלמת ג' רבעי מיל (שהוא 1500 אמה) וזהו קרוב לרביע שעה. ומוסיף שבאמת גם המג"א (רלג, ג; רסא, ט; שלא, ב) ועוד פוסקים כתבו שהוא כמו רבע שעה. וכ"כ המשנ"ב (רסא, כג) ששיעור בין השמשות הוא לערך רבע שעה (וע"ע בשעה"צ שם אות יח-כ). אולם הגר"ז (פסקי הסידור "סדר הכנסת שבת") כותב עפ"ד הסמ"ג (ל"ת רנז; וע"ע במנח"ח מצוה רעט) ששיעור בין השמשות של ר' יוסי הוא בערך 2 דקות, וכתב בקצוה"ש (סוף ח"ג) שלפי"ז מה שאמר ר' יוסי "כהרף עין" אין הכונה כהרף עין ממש אלא שיעור מועט משך ערך 2 דקות או דקה וחצי ומופלג מבה"ש דר' יהודה ערך חצי דקה. ומוסיף לדקדק ממה שאמרו (שבת לה, א) "דשלים בין השמשות דר' יהודה והדר מתחיל בין השמשות דר' יוסי" – דהלשון "מתחיל" מורה שיש לו המשך זמן וסוף, ואם הוא כהרף עין ממש בלי המשך זמן לא שייך לומר לשון התחלה. ובספר חו"כ הרז"ה (שיעור בה"ש ס"ד וס"י) מסיק ששיעור בה"ש דר' יוסי הוא כהרף עין ממש ע"ש. וע"ע בספר "אור היום" להג"ר אריה ליב ליפמאן זצ"ל (אות נד ואילך) שהאריך בענין זה כמה זמן צריך לחוש בגלל בין השמשות דר' יוסי. וע"ע מש"כ הגר"ש פישר שליט"א בספרו בית ישי (סי' יג) ששיטת הרמב"ן שבה"ש דר' יוסי מופלג מגמר בה"ש דר' יהודה, וכותב שכך גם מוכרח לפי שיטת הגאונים מצד המציאות ע"ש.

⁷⁵ הליכות שלמה תפילה פי"ג ס"ט.

⁷⁶ עמוד סב. ושם בהערות מובא בשם הג"ר שריה דבליצקי שליט"א שדבר זה נעשה כנראה מיוזמתו מאחר שכך נהגו בבית הכנסת "החורבה" ואחר כמה שנים שינו ואיחרו יותר עכ"ד. וכן נהגו להתפלל אצל הגר"ח זוננפלד זצ"ל 15 דקות אחר השקיעה כפי שמובא בהנהגות ופסקים (שבת אות י). ובמקורות ביארו שיסוד המנהג נלמד ממש"כ השו"ע (רסז, ב) ש"מקדימין להתפלל ערבית יותר מבימות החול" ונתבאר במקו"א ואכ"מ.

שהיה מתפלל מעריב בליל שבת [בחדר הותיקן שע"י ביהכנ"ס הגר"א] 15 דקות אחר השקיעה.

ג] ולגבי "תפילת ערבית במוצאי תענית" – מביא הג"ר יחיאל מיכל טיקוצ'ינסקי זצ"ל בספרו "בין השמשות"⁷⁷:

וראיתי לח"ז מו"ר הגאון ר' שמואל סלנט זצ"ל שהקיל במוצאי תענית להתפלל 10 דקות אחר השקיעה, וצוה לקרוא אחר כך פעם שניה קריאת שמע בזמנה לצאת ידי חובתה. והיינו שבנוגע לתענית סמך על ג' רבעי מיל, והתפילה התיר אז להתפלל במוקדם כפסק השו"ע כו'. וכל זה בנוגע לשאר תעניות, אך לא במוצאי ט' באב שמפורש אמרו בין השמשות שלו אסור.

וראה גם ב"שבט הלוי"⁷⁸ שכותב:

לענין זמן תפלת ערבית אני נוהג כאשר קבלתי מרבתי, שאפשר להקדים התפילה ביום התענית זמן מה לאחר בין השמשות כדעת הגאונים, דאין להחמיר לענין צאת הכוכבים מאוחר לענין תענית חוץ יוה"כ ושבת, ויש מחמירים גם בזה.

אך כדאי לציין מה שכותב הגרי"א זילבר זצ"ל בספרו "בירור הלכה"⁷⁹:

גם היחידים מתוך קהל ה' שבאו מירושלים והיו רגילים שם להתפלל כ' דקות אחרי השקיעה – בקרית ספר אינם רשאים להתפלל לפני כ"ה דקות לאחר השקיעה המוקדמת (לחומרא, שהוא קולא בתחילת זמן מעריב).

וגם בעלי בתים בבני ברק, כגון בביהכ"נ פא"י, אינם מתפללים מעריב לפני כ"ה דקות לאחר השקיעה אף בימי צום, והוא מנהג קדום כנראה ע"פ אזהרת החזון איש זי"ע.

וע"ע מה שכותב הג"ר משה פיינשטיין זצ"ל בספרו "אגרות משה" (לפי האופק שם)⁸⁰:

⁷⁷ עמוד עה. וראה מה שמוסיף הגרימ"ט במילואים (עמוד קמט) שהזמן של סוף התענית והזמן של תפילת ערבית הוא אותו הזמן, ורק מפני שצריכים תחילה להתפלל ממילא מאחרין קצת את הפסק התענית עד אחר התפילה (ושם האריך יותר בזמני סיום תעניות צבור ט"ב ויוה"כ). וראה בהליכות שלמה (תפילה פי"ג הע' 32) שהגרש"ז היה מתפלל ערבית במוצאי תענית ציבור 17 דקות אחרי השקיעה. וראה בספר בירור הלכה (תנינא סי' תקסב עמ' רסט) מש"כ שאין לסמוך על אלו שהורו לאכול 17 דקות אחרי שקיעה.

⁷⁸ חלק י סימן פא. ועוד כתב (ו, עב) ז"ל וכך קבלתי להתפלל במוצאי תענית מעריב מוקדם יותר, וכך אני נוהג בבית מדרשי.

⁷⁹ חלק ו עמ' קמב (ויעוי' בהערה בהמשך הדברים מש"כ שבירושלים עקב הגובה מתאחר השקיעה לעומת צה"כ שהוא שוה לשאר מקומות, ולכן 20 דקות אחרי השקיעה בירושלים שוה ל25 דקות בשאר מקומות).

⁸⁰ או"ח ח"ד סימן סב.

לענין גמר תעניות דרבנן יש להקל למי שקשה לפניו להתענות שיאכל אחר ג' מילי ורביע שהוא בכאן אחר מ"א מינוט, ויתפלל ערבית קודם. ואם הציבור חוששין לשמא יש מי שקשה לפניהם התענית יתחילו להתפלל ערבית באופן שיגמרו אחר מ"א מינוט ואז מי שלא קשה לפניהם התענית יחכו עד חמשים מינוט, ומי שקשה לפניו יאכל אחר מ"א מינוט.

[ד] ולגבי "זמן ערבית במוצאי שבת" – כותב הג"ר חיים נאה זצ"ל⁸¹:

אבל המנהג משנים קדמוניות שחצי שעה אחר השקיעה עומדין להתפלל ערבית בבתי כנסת הקבועים בין בקיץ בין בחורף [אפילו אצל הספרדים שבחול מקדימין תפילת ערבית לפני צה"כ], ואין עושין מלאכה עד אחר תפילת שמו"ע [והתפילה נמשכת לפחות כעשרה דקים]. ואין לשנות המנהג אם לא לצורך דחוף.

וכן כותב הג"ר יחיאל מיכל טיקוצ'נסקי זצ"ל בספרו "בין השמשות"⁸²:

ורובם נוהגים אמנם פעה"ק ובאה"ק להתפלל ערבית במוצש"ק חצי שעה אחר השקיעה ומדליקין הנר אחר ערבית. אבל רע עלי המעשה שראיתי אחרים ורבים מקילין להתפלל ולהדליק אפילו קודם חצי השעה, גם בבתי כנסיות שמתפללים בזמן חצי השעה נוהגים השמשים להדליק מיד אחר ברכו מבלי הבדל בין חורף לקיץ, והוא מנהג שלא היה נהוג בשנים קדמוניות באר"י כו'. והרה"ג ר' יוסף שוורץ בספרו "דברי יוסף" צער ככרוכיא ע"ז שראה גם הוא בירושלים מדליקין 30 דקות אחר השקיעה ואפילו בקיץ. ובראש ספרו באה הסכמת הרב הגאון הראל"צ הנודע הרב אג"ן ז"ל וכותב שם הרב הראשי בזה"ל: שהאמת היא שאין איש בארץ העושה מלאכה בעת ההיא (שכותב הרהמ"ח) אלא אז בעת ההיא מתפללים ערבית כו'. וגדולה היא גם עדות הרב אג"ן שלא היה מנהג כזה בירושלים.

ובי"ח שבט תרצ"א יצא כרוז "אזהרה חמורה" מטעם הבד"צ לכל מקהלות האשכזנים (החתומים עליה: רבי יצחק פרענקיל; רבי פנחס עפשטיין; שמחה בונם ווערגער), ושם נאמר⁸³:

כאשר הוגד לנו, כי בזמן האחרון החלו אי אלה מהמון העם לזלזל בזמן קדושת השבת ביציאתו, בעשותם את השבת חול ע"י תפילת ערבית של חול במוקדם בטרם יצא עוד השבת קודש, וכמה מכשולים נצמחים מזה. לזאת הננו מזהירים בזה בכל

⁸¹ שיעורי ציון עמוד עו אות מא. וכן מובא בהליכות שלמה (תפילה פי"ג הע' 32) שהגרש"ז אמר לגבי מוצש"ק שהמנהג מעולם היה להתפלל חצי שעה אחר השקיעה, ושכן הנהיגו על פיו בישיבת קול תורה שלא להקדים מזמן חצי שעה (ובביהכ"נ הגר"א במנין שבו התפלל הנהיגו על פיו להתפלל במוצ"ש 45 דקות אחרי השקיעה) עכ"ד.

⁸² פ"ה עמוד נו.

⁸³ צילום הכרוז מובא בספר "הזמנים בהלכה" (ח"ב עמ' תקלט).

תוקף, לאלה שאי אפשר להם להיות מהמאחרים לצאת מקודשת השבת כראוי וכיאות, עכ"פ חלילה להתפלל ערבית קודם 25 דקות אחר שעה 12 על השעון הא"י האמיתי (והיינו שהשעה 12 מכוונת עם זמן השקיעה האמיתית ולא קודם לכן). ושומע לדברינו ישכון בטח. ובזכות שמירת שבת קדשנו, נזכה לגאולה שלימה ע"י משיח צדקינו בב"א.

ה] ולגבי "מוצאי שבת חנוכה" – מוסיף שם הג"ר חיים נאה זצ"ל בהערה:

ורק במוצאי שבת דחנוכה יש מקדימין תפילת ערבית איזה מינוטין⁸⁴, כי עד שיגמרו התפילה ויחזרו לביתם יגיע כבר זמן הדלקה. אבל המקדימין יותר אין רוח חכמים נוחה מהם, וכבר צווחו על זה.⁸⁵

ראה מה שכותב הג"ר חייא דוד הלוי שפיצר זצ"ל (מחותנו של הגר"ח זוננפלד זצ"ל) בספרו "נברשת"⁸⁶:

יש שלהם ההסכם שמיד אחר השקיעה הראשונה הוא סוף היום ומתחיל זמן בית השמשות כדעת הגאונים ז"ע כו'. וגם עושים מעשה זריז נפסד במוצאי שבת חנוכה שחושבים לעשות מצוה רבא לדחוף התוספת שבת בשני ידים כדי למהר להדליק נרות חנוכה. ומהם שמטילים גם אימה יתירה על בני ביתם כדי שיכינו הם הכל לצורך הדלקת הנרות חנוכה קודם חזרתם מתפילת ערבית. והבני בית כששומעין שאומרים ברכו בבית הכנסת מיד הם עושים מלאכתן חול כדי להכין וכו' והרבה נכשלים כן בעוה"ר בחילול שבת ר"ל. ולא גוזמא קתני הכא, כי מצינו כעין אזהרה זו גם בשו"ע

⁸⁴ בספר "ארח דוד" (עמוד קמה) מובא שהג"ר דוד בהר"ן זצ"ל היה מתפלל ערבית במוצאי שבת חנוכה 15 דקות אחרי שקיעה.

⁸⁵ וראה גם בביאור הלכה (רצג, ב ד"ה ג) מש"כ שראה אנשים המהדרין בחנוכה לצאת דעת הגר"א להדליק הנרות בהקדם אחר שקיעה, שהם טועין בדבר ומזרזין עצמן גם במוצ"ש בעוד שלא חשך היום לגמרי וסומכין עצמן על שיטת הגר"א דהבה"ש אינו ארוך כך כך כידוע. אבל הוא טעות דג' כוכבים צריך לכו"ע [ואין אנו בקיאים בבינונים וצריך קטנים וכמו שפסק בשו"ע] דזהו הסימן המובהק ללילה וקודם לכן הוא ספק לילה עכ"ד. גם הגרא"ז מלצר זצ"ל (בין השמשות מילואים עמוד קנב) כותב שמעשה היה בסלוצק בשמש גדול בתורה וזהיר במצות מאוד, שהיקל במוצש"ק בהדלקת נרות בהחזיקו כשיטת הגר"א ז"ל, וכשנודע לי העובדא הוכחתי לו את טעותו בשיטת הגר"א. ושם הוא מוסיף שאפילו המחזיקים בשיטת הגר"א גם להקל, היינו רק בעניני תפילה וכדומה אבל לא באיסורי שבת [ומכריע בנחרצות שלא למול בשב"ק תינוק שנולד בתחילת ליל שבת בפחות מג' כוכבים בינוניים]. וע"ע בספר הזכרון "אש תמיד" (עמ' תתב) מש"כ הגר"מ שלזינגר זצ"ל ששמע שבארה"ב יש מקילין להדליק נר ולעשות מלאכה במוצ"ש 18 דקות אחרי השקיעה וטוענים שמסתמכים בזה על מנהג ירושלים, ומאריך שם שזה שיבוש גדול ונורא מכמה טעמים ע"ש.

⁸⁶ ח"ב עמוד מג. וראה שם בהערה מש"כ בחריפות אודות הממהרין לתקוע במוצאי יוה"כ מיד ככלות ג' רבעי מיל.

או"ח סי' רנו במג"א סק"א לענין הכנסת שבת וז"ל ואשימם בראשיכם כתיב, רוב העולם יש להם היתר כל עוד שלא אמרו ברכו אע"פ שהוא לילה ממש עושים כל הצריך להם וכו' ע"ש עוד. – ולעומת זה במוצ"ש ממתנינים מלעשות מלאכה רק עד ברכו. ולפי"ז המכשלה גדולה עד מאוד שגורמים כל אלה הממהרים אז להתחיל ערבית קודם כלות בין השמשות כו'. וכל הזריזות הנזכר הם תולין באילן גדול ואומרים שהגר"א ז"ל עשה כן כמ"ש במעשה רב אודות מוצאי שבת חנוכה. ומי זה שאינו מבין שלזריזות כזה הנ"ל לבוא ח"ו בגבול שבת לא כיון שום ירא שמים מעולם וכל שכן לא הגר"א ז"ל זי"ע.

וכך כותב גם הג"ר יחיאל מיכל טיקוצ'ינסקי זצ"ל בספרו "בין השמשות"⁸⁷:

ובמוצאי שבת חנוכה המהדרין במצות נר חנוכה בזמנה מתפללין ערבית ערך 20 דקות אחר השקיעה ומדליקין ערך 34 דקות. וכבר ביארנו בעזה"י לעיל שהמהדרין להקדים יותר מכניסין א"ע בספק בין השמשות של שבת קדש. ועד"ז ראינו נוהגים להגאון ח"ז מו"ר ר"ש סלאנט זצ"ל, שהיה מתפלל אז 20 דקות אחר השקיעה והדליק מיד אחר שמו"ע ערך 34 דקות. והנר חנוכה היה מוכן מערב שבת, ויצא לאחרים שלא יאמרו לב"ב להכין הנר חנוכה מיד אחר ברכו, ואלה שלא הכינו מע"ש יכינו וידלקו אחר התפילה.

ביחוד אנו מצטערים הרבה על "המהדרין" בשבת חנוכה להקדים תפילת ערבית ולהדליק נר חנוכה עוד קודם חצי שעה אחר השקיעה. ומהם שמספרים בשם רב וגאון אחד ידוע מדברני ירושלים שהתפלל ערבית בשבת חנוכה 10 דקות אחרי השקיעה. ולוא אפילו שנאמין לשמועה כזו נעלם מהם שקראו אז ל"שקיעה" שעת "מוגרעב" שהיתה 10 דקות אחר השקיעה כו', א"כ התפלל גם אז אותו הרב והגאון 18-20 דקות אחר השקיעה ותפילת ערבית בבית המדרש שלו נמשכה לכה"פ 15 דקות. נמצא שהדלקת נרות חנוכה אחר תפילה בלחש היתה 33-35 דקות.

ומסיבת השמועה ע"א מנהג הגאון הר"י ברדקי זצ"ל נשתרבו המנהג באיזה בתי מדרש גם בין סוג הת"ח, להתפלל אז במוקדם ולהדליק קודם חצי השעה, ובשביל הידור המצוה דרבנן מכניסים א"ע בספק חילול שבת. ולא עוד אלא לכבוד הידור המצוה יש מההמון הפשוט החוטפים את הקריאת שמע והתפילה, מאין התבוננות שאין ביטול הזכרת שם אחד בכונה שוה בכל הידור מצות נר חנוכה! החדר לדבר ה' יהדר גם בלילה זה להדליק ערך 34 דקות אחר השקיעה ולכבוד נר חנוכה יקדימו להתפלל 8-10 דקות קודם חצי השעה ובלי שום חטיפה ובהלה (ונרות חנוכה יהיו

⁸⁷ פ"ה עמוד נו ובפ"ט עמוד פד.

מוכנים מערב שבת באופן שידליק 34 דקות אחר השקיעה). וזהו ההידור האמיתי. ובכל דרכיך דעה!

ויש לציין גם מה שכותב הג"ר יצחק דרזי שליט"א בספרו "שבות יצחק"⁸⁸:

ושמעתי מהגר"ש"א (שליט"א) זצ"ל דאמנם הנוהגים כהגר"א היו מדליקים נר חנוכה בתוך חצי שעה מהשקיעה, דאחר ג' רבעי מיל מהשקיעה הוי לילה ואחר תוספת שבת אפשר לעשות מלאכה. אך לדידן בתוך חצי שעה מזמן השקיעה שבלוחות ודאי אסור להדליק, דלא ברור לנו זמן השקיעה האמיתי⁸⁹ ויש לנו לאחר יציאת השבת כו'. וכיון שכאן בארץ ישראל נראה שזמן צאת הכוכבים הוא כ-30 דק' אחרי השקיעה [אף דמ"מ לענין מלאכה אין להקל בזמן זה] אם כן סוף זמן ההדלקה הוא כשעה לאחר השקיעה.

[ו] **אומנם יש מעוררין על עיקר ההנהגה הנ"ל להתפלל תפילת ערבית בימות החול כ-20 דקות אחרי השקיעה.**

וכפי שכותב הג"ר יחיאל מיכל טיקוצ'ינסקי זצ"ל בספרו "בין השמשות"⁹⁰:

ומעתה עלינו להבין מקור וטעם למנהג הנהוג פה עיה"ק בבתי מדרש רבים של אשכנזים להתפלל ערבית 17-18 דק' אחרי השקיעה, שיעור ג' רבעי המיל (זולת מוצש"ק שמאחרין). וכן ראיתי בבית מדרש המורה הירושלמי ח"ז הגאון הרש"ס זצ"ל שנהג כן בימיו. ואמרתי לכאורה שזהו מפני שסומכין בכגון דא על דעת הגר"א שמתאים זמן צאת הכוכבים עם ג' רבעי מיל. אבל זה לא יתכן שהרי במילי דאורייתא (ק"ש) אין אנו סומכין על ג' רבעי מיל כו' (אלא על ג' כוכבים קטנים⁹¹).

⁸⁸ חנוכה פרק ד עמוד עה.

⁸⁹ ראה בהמשך הדברים בפנים מש"כ בזה.

⁹⁰ עמוד ע. וע"ע בפתח הדביר (סי' רלה) שהאריך לגבי לצאת ידי חובת מצות ק"ש בנוגע לג' המנהגים שהיה בזמנו, שהיה כאלו שהיו מתפללים מעריב סמוך לשקיעה, ויש מיד בשקיעה, ויש כרבע שעה אחרי שקיעה ע"ש. ויש לציין בזה ידיעה מעניינת שמובא בספר הזכרון "אש תמיד" (עמ' תשעז) שהגר"מ שלזינגר זצ"ל (ר"י קול תורה) הקפיד שלא יתפללו ערבית 18 דק' אחרי השקיעה, כדי שלא יסברו המתפללים שכבר יצאו י"ח ק"ש של ערבית. והעדיף שיתפללו 5 דק' אחרי השקיעה ולא 18 דקות (כי להטריח את הציבור כולו להמתין זמן ממושך לא רצה).

⁹¹ **זמן יציאת ג' כוכבים קטנים ל"קריאת שמע"**: ראה בשולחן ערוך (רלה, א) שכותב שזמן קריאת שמע בלילה הוא משעת יציאת ג' כוכבים קטנים. וביאר המשנ"ב (סק"א) שלילה מיקרי משנראו ברקיע ג' כוכבים בינונים, אך מפני שאין הכל בקיין ויבואו לטעות בגדולים [וגדולים בודאי אינן סימן ללילה שכמה פעמים נראין אפילו ביום] החמירו גבי קריאת שמע דאינו קורא עד שיראו ג' קטנים עכ"ד. וא"כ מבואר שהגם שלגבי זמנה של תפילת מעריב באמת זמנה כבר בג' כוכבים בינונים, אבל הזמן של ק"ש הוא רק בעת יציאת כוכבים קטנים. והזמן של יציאת הכוכבים, ראה בספר "נברשת" (ח"ב עמוד מה) שכותב שבאופק י-ם כוכבים בינונים בחורף זה בערך 22 דק' ובקיץ 28 דק', וקטנים בחורף בערך 30 דק' ובקיץ 36-40 דק'. ובקצות השולחן (כו),

ויצא לנמק את טעם ההקדמה כדלהלן:

ומשער אני שהמנהג נמשך מהמנהג העתיק שהיה נהוג בארץ ישראל משנות דור להתפלל ערבית מבעוד יום כפי שהזכירו רבינו האי גאון (מובא ברא"ש ועוד), וכן נוהגין אחינו הספרדים ע"פ גאוני רבני דקדמאי שלהם להתפלל ערבית מבעוד יום. ורבי האשכנזים שמצאו את המנהג הרחיקו זמנו רק לג' רבעי מיל.

אבל מצות עשה של קריאת שמע אינם יוצאים בזה כמפורש בירושלמי ובפוסקים שאם קרא בין השמשות לא יצא וחוזר וקורא. וראיתי לח"ז מו"ר הגאון הרש"ם זצ"ל שהיה נהוג לקרוא קודם המטה ג' הפרשיות של קריאת שמע, ובודאי היה מכוון אז לצאת י"ח בזה⁹². וכנשמע נהגו כן גם רבני הספרדים הגדולים.

וברוב בהמ"ד האשכנזיים בארץ ישראל מתפללים ערבית חצי שעה אחרי השקיעה זמן שכבר הופיעו ג' כוכבים בינונים אף בימי הנשף הארוך.

אבל החפצים לצאת מדי כל ספק גם בחובת קריאת שמע, טוב שיקראו בזמן הכוכבים הקטנים. והנה בדיעבד כשהתפלל בזמן ג' כוכבים בינונים יצא י"ח גם בקריאת שמע כו'. א"כ עד 12.22 בזמן הנשף הקצר או 12.28 בזמן הנשף הארוך (ובדרך הממוצע 12.25) אף אם קרא חוזר וקורא כו' ואם קרא אחר כך יצא בדיעבד, אך לכתחילה צריך לקרוא דוקא בזמן ג' כוכבים קטנים.

ומפני שקשה לדקדק כל פעם לשנויי הנשף ועל פי רוב יש זמן קבוע בבתי המדרש לתפילת ערבית, טוב שיקבעו זמן התפילה 35 דקות אחר השקיעה שאז הופיעו גם כוכבים קטנים ברוב ימי השנה, כדי לצאת ידי חובת קריאת שמע בזמנה עם תפילת ערבית.⁹³

ה; צג, ב) כותב ששיעור בין השמשות בא"י בימים השונים הוא 18 דק' ובמוצאי שבת ולק"ש של ערבית צריך להוסיף עוד 2 דק'. ולכן בחורף יש להמתין לפחות עד 24 דק' ובקיץ 30 דק' עכ"ד. וע"ע בספר בין השמשות (פ"ה עמוד מט-נב) להגרימ"ט שהאריך בזה. ובספר הערות עמ"ס ברכות (ב, א) להגריש"א מובא שבימים שבהן מתפללים קודם חצי שעה אחרי השקיעה, יש לחזור ולקרוא ק"ש שוב ואין לסמוך על 18 דקות עכ"ד. וראה בספר בירור הלכה (תנינא סי' תקסב עמ' רסט) מש"כ שאין לסמוך על אלו שהורו לאכול במוצאי תענית 17 דקות אחרי שקיעה.

⁹² אולם צ"ע אם באמת הגרש"ס סבר שלא יוצאים בזה ידי חובת ק"ש, מדוע לא צוה לקרוא שוב ק"ש כמו שמביא הגרימ"ט עצמו במוצאי תעניות שהגרש"ס הקיל שיתפללו 10 דקות אחרי השקיעה והיה מצוה שיקראו אח"כ ק"ש פעם שניה בזמנה. וכנראה המנהג להתפלל ערבית 17-18 דקות אחרי השקיעה לא היה מיזמתו של הגרש"ס ולכן לא רצה לצוות לקרוא שוב ק"ש, משא"כ במוצאי תעניות שהקיל מיזמתו להקדים את זמן התפילה, לכן היה מצוה לקרוא שוב ק"ש.

⁹³ בספר "זמני הלכה למעשה" (מבוא עמ' 29) כותב שצ"ע שלא חילק הגרימ"ט בין ירושלים לשאר ערי א"י, שהרי אם בירושלים כותב הגרימ"ט שנראים כוכבים בינונים 36 דקות אחרי השקיעה, א"כ בשאר ערי הארץ היה לו להורות להמתין 41 דקות אחרי השקיעה בימים הבינונים, ולא דן ולא נחית להבדל זה וצ"ע (וראה בהערה בסמוך דעת הגרימ"ט בזה). ומוסיף שגם צ"ע שלא נודע

וא"כ מעיד הגרימ"ט זצ"ל שכבר בזמנו ברוב⁹⁴ בתי המדרש האשכנזיים בארץ ישראל היו מתפללים ערבית חצי שעה אחרי השקיעה. וכפי שעינינו רואות כך המנהג הרווח היום. (וראה בהערה⁹⁵ מש"כ מקורות לסוברים שזמן ק"ש הוא גם קודם הזמן הזה).

לבנ"א שהגרימ"ט סובר שלא לקרוא ק"ש עד 32-40 דקות בהתאם לתקופות השנה השונות עכ"ד. וע"ע מש"כ הרב מרדכי גנוט שליט"א (זרע ברך עמ' תרסא ואילך) בארוכה אודות הזמן הנכון לתפילת מעריב וק"ש.

⁹⁴ שינוי זמן תפילת ערבית בירושלים לשאר מקומות: "רוב בתי המדרש" בא לשלול ממש"כ הגרימ"ט לעיל ש"בבתי מדרש רבים של אשכנזים בירושלים עיה"ק נוהגים להתפלל ערבית 17-18 דק' אחרי השקיעה ושכך נהג גם הגר"ש סלנט זצ"ל בבית מדרשו". ובפשטות כונת הגרימ"ט היא שאכן ברוב המקומות הקפידו להמתין חצי שעה אבל יש מקומות שהתפללו כבר אחרי 17-18 דקות (וע"ע מה שהובא בסמוך מדברי הגרימ"ט בירחון "הנאמן"). אך הרב מרדכי גנוט שליט"א (זרע ברך עמ' תרנו) מבאר שרק בירושלים נהגו להתפלל אחרי 17-18 דקות אבל בשאר א"י נהגו להתפלל רק כעבור חצי שעה. ויעו"ש מש"כ לחלק בין ירושלים לשאר ערי ארץ ישראל מצד שיש הפרש של כ-5 דקות בין השקיעה בירושלים לשקיעה בערי המישור (כגון ב"ב), מאחר שירושלים גבוהה כ-750 מטר מעל פני הים וזה משפיע כ-5 דקות של איחור השקיעה. ומעורר שם (עמ' תרסד; וכ"ה בספר הזמנים בהלכה פ"ז הע' 1) שגם אלו שנהגו בירושלים להתפלל ערבית כ-18 דקות אחרי השקיעה אי"ז ראייה לשאר ערי א"י, כי רק לגבי השקיעה יש חילוק ביניהם ולא לגבי צה"כ עכ"ד [ואגב מכח זה יש גם לעורר שבי-ם אין להתפלל מנחה גם בדיעבד רק עד 8-9 דק' אחרי שקיעה ולא יותר. ולצורך כך הוסיפו בלוח "עתים לבינה" בסוף הלוחות את זמן צה"כ לפי 13.5 דק' מהמישור]. וכ"כ בספר בירור הלכה (תנינא עמ' תטז; ח"ד עמ' רב) שבמרכז א"י יש לקבוע את זמן מעריב 40 דק' אחרי השקיעה לעומת ירושלים שראוי לקבוע את זמן מעריב 35 דק' לאחר שקיעת ההר שזה 40 דק' לאחר שקיעת המישור. אך דעת הגרימ"ט עצמו (כפי שכותב בספרו בה"ש עמ' נה; וע"ע עמ' טו ד"ה ותליתי) שבירושלים צריך לאחר את אותן הדקות של איחור השקיעה בשביל הגובה גם לגבי "צאת הכוכבים" (וע"ע בספר עלה יונה (עמ' עא) מש"כ הגר"י מרצבך בענין צה"כ של ההרים). ויש לציין כאן גם את שיטתו המחודשת של הגרא"ז מלצר זצ"ל שגם בגובה יש לחשב את השקיעה כמו במישור, וראה בתשובות והנהגות (ה, לה) ובבירור הלכה (תנינא יו"ד סי' רסב עמ' מב) מש"כ בזה. וע"ע בספר נברשת (עמ' נט) מש"כ לדון עם הגר"ל דיסקין זצ"ל לגבי הנץ אם יש להקדים את הזמן בהרים.

⁹⁵ ראיית כוכבים 15-20 דקות אחרי שקיעה: בספר גט מקושר (ביאורי תוספי הרא"ם הל' יוה"כ) כותב שאם שוהין במוצ"ש שיעור מיל אחרי שקיעת החמה יוצאין י"ח ספק בין השמשות ותוספת, שהרי שיעור בה"ש הוא ג' רבעי מיל ועוד רביע לתוספת עכ"ד. וע"ע בארץ חיים (רלה, א) שמביא מש"כ פתח הדביר (שם, ג) דלפי מה שאנו נוהגין כהגאונים אז כשקוראים ק"ש אחרי שעבר רבע שעה משקיעת החמה שפיר יוצאים ידי חובה ואין צריך לחזור ולקרוא ק"ש אחר כך. ויעו"ש בפתח הדביר שכותב שמאחר שהרב גט מקושר כותב שיש מלא כוכבים עוד כלות חצי שעה מהשקיעה, נקוט מיהא שאחר שעבר רבע שעה [או עשרים דק'] יש עכ"פ ג' כוכבים וא"כ אז כבר נחשב צה"כ ולא צריך לחזור ולקרוא עכ"ד. וע"ע מש"כ הגר"ז (פסקי הסידור "סדר הכנסת שבת") שבאופק א"י בימים השונים נראים כוכבים בינונים לזכי הראות מהאצטגנינין הבקיאים 20 דקות אחרי השקיעה. וכתב כן עפ"ד הסמ"ג (ל"ת רנז) שכותב ז"ל אין הטמאין אוכלין בתרומה עד שיעריבו שמשן ויצא שלשה כוכבים בינונים, וזה העת כמו שליש שעה אחר שקיעת החמה עכ"ד [אולם הגרימ"ט (בין השמשות עמ' נא) כותב שאין ראייה מדברי הסמ"ג מאחר שהוא סובר

[ז] ולפי הנהגת ה"חזון איש"⁹⁶:

מתפללים בליל שבת קודש 40 דקות לאחר השקיעה. ובמוצאי שבת 45 דקות לאחר השקיעה (משום תוספת שבת). ובמוצאי שבת חנוכה מתפללים 42 דקות לאחר השקיעה. ובתענית ציבור (אף שחל בחול) הקדימו להתפלל ערבית קצת יותר

כר"ת ומש"כ "עשרים דקות אחרי השקיעה" כונתו לשקיעה שניה, וע"ע בקצוה"ש (סוף ח"ג) מש"כ בזה. וע"ע בהמשך הדברים בפנים שיש לחוש שאין אנו בקיאים בשקיעה והשקיעה האמיתית מאוחרת יותר ועוד טעמים].

והנה בקצוה"ש (שם עמ' ע) כותב שמה שחוקרי זמנינו לא רואים כוכבים בינונים 20 דקות אחרי השקיעה רק 25 דקות או יותר, כי סימן הכוכבים לא מסור לכל אדם וכמש"כ הגר"ז הנ"ל "לזכי הראות מהאצטגנין הבקיאים", ומי שאינו אצטגנין ואינו זך הראות לא רואה אז הג' כוכבים. ובאמת בספר "הזמנים בהלכה" (מז, יא-יב; נ, ו) כותב שע"פ מחקרים ועדויות על תצפיות שנערכו בא"י מתברר שב18.6 דקות אחרי השקיעה בימי ניסן ותשרי נראים כוכבים בינונים, ואף לפני כן כ14 דקות אחרי השקיעה לבקי ובקושי גדול (זמן בה"ש הוא ג' רבעי מיל שזה יוצא בין 13.5-18 דק' אחרי השקיעה וזה תלוי בחשבון מיל שהוא בין 18-24 דק'. וראה בהערה לעיל מש"כ שיש לצרף גם את שיעור בה"ש של ר' יוסי שהוא כחצי דקה). והוסיף שם בהערה שהשיעורים האחרים שהוזכרו, כפי הנראה לא נקטו שיטה אחרת בהגדרת כוכבים בינונים, אלא כתבו שיעור הנראה לעין כל אם ולא לבקיאים בלבד, ולכן יל"ע אם שיעורם אינו אלא בגדר חוסר בקיאות עכ"ד.

והנה בספר אור היום (אות מא) כותב שהכוכבים נמדדים לפי ראות בני אדם הפשוטים ולא לפי ראות האצטגנינים הרואים בתחבולות החכמה. אולם יעוי' באבן האזל (פ"א מהל' ק"ש ענף ג אות ח; בין השמשות מילואים עמ' קנג) שמביא מה שהעיר הגר"ד בהר"ן שיתכן שמה שאין אנו רואין צה"כ בזמן תלתא רבעי מיל זוהי מסיבת התמעטות ראות העינים, שהרי אמרו בבכורות (נד, ב) דרועה רואה ששה עשר מיל, ואנחנו אין במציאות לראות במרחק כזה. ומוכח דהראיה שלנו נתקלקלה [ומשערים שזוהי בשביל שמשתמשים במנורות גדולות בלילה שבימי חז"ל היו משתמשים בנרות קטנות. ושמעתי שהבדואים שמשכנם בשדות רואים גם עכשיו מרחוק מאוד], וא"כ כבר אין ראיה מראיתנו, ואפשר דבימי חז"ל היה כן ראיה בינונית. וע"ע בספר הלכות הגר"א ומנהגיו" (אות קיז) מש"כ לבאר את אלו שהיו מדליקים נרות חנוכה במוצ"ש קודם חצי שעה מהשקיעה, שהגם שלא נראים אז כלל כוכבים, לדעתם אין אנו בקיאים בכוכבים וכן כח הראיה שלנו מקולקל ולכן אנו לא רואים [והגר"מ שלזינגר ("אש תמיד" עמ' תתב) כותב שפשוט שאין לסמוך על סברות ותירוצים כאלה בחשש איסור סקילה]. וראה גם בספר "זמנים כהלכתם" (ו, יז) מש"כ בענין זה ומה שדן ללמד זכות על אלו שמתפללים מעריב 20 דקות אחרי השקיעה.

⁹⁶ ארחות רבינו ח"א (הקטע הראשון מעמוד קו אות כה-כו והקטע השני מעמוד קסג אות רלה). ושם מובא בשם הקה"י שהחזו"א סבר שמעיקר הדין חצי שעה לאחר השקיעה הוי כבר לילה, רק החמיר לחכות עוד 10 דקות והיינו 40 דקות לאחר השקיעה, ובמוצאי שבת היה מחכה 45 עד 50 דקות לאחר השקיעה לתוספת חול על הקודש. וע"ע בספר חידושים וביאורים (שבת סי' ז ס"ק טו) ז"ל הננו רגילים ע"פ מרן זצלל"ה בערך ארבעים – ארבעים וחמש דק' אחר השקיעה חשיב ודאי צאת הכוכבים עכ"ד. וע"ע בספר "זכור לדוד" (עמ' שמג ובהערה 54). וראה בספר הליכות שלמה (פי"כ הע' 32) שהגרש"ז לעצמו היה נראה שהחמיר לחזור ולקרוא ק"ש בביתו כל שקראה בביהכנ"ס קודם 40-45 דקות, ואף אמר פעם לב"ב שכן ראוי לנהוג מאחר שכן הנהיג החזו"א (וע"ע בשש"כ פרק מו הערה מה).

מוקדם מהרגיל. ובשנת תשל"ג חל תענית י' בטבת בערב שב"ק והורה מו"ר (הקה"י) שיקדימו להתפלל ערבית 30 דקות לאחר השקיעה ואמר להכריז שיקראו עוד פעם קריאת שמע.

40 דקות לאחר השקיעה זה ודאי צאת הכוכבים בכל הזמנים, לכן הקפיד מרן החזו"א להתפלל ערבית ב40 דקות לאחר השקיעה. ובמוצאי שב"ק הוסיף תוספת עוד 5 דקות ז"א 45 דקות לאחר השקיעה. ובשבת חנוכה כדי להדליק בזמן היה מרן זצוק"ל מצביע על מקומות מסוימים בשמים (כי הוא בעצמו היה קצר ראייה) ושיאמרו לו אם יש שם ג' כוכבים קטנים שהם צאת הכוכבים, וזמן זה היה לפני ה40 דקות שאחרי השקיעה. ועל השאלה הנ"ל בנוגע לברית אמר לו מו"ר שהרבנים הפוסקים בירושלים סוברים ש30 דקות לאחר השקיעה כבר הוי צאת הכוכבים, ואע"פ שאינו יודע מאין מקורם מ"מ אפשר שיש לסמוך עליהם ברוב ימות השנה כי יש ימים שהבין השמשות יותר ארוך כו'.

וע"ע בספר "בירור הלכה"⁹⁷ שכותב:

במרכז ארץ ישראל באמצע הקיץ יש כוכבים קטנים בזמן של 40 רגעים. כך הוא זמן מעריב בימות החול בבני ברק בבית הכנסת "חזון איש" ובשאר בתי כנסת ובתי מדרש שנוהגים בהם ע"פ החזון איש אפילו באמצע הקיץ – עוד בימי מרן הגר"י קניבסקי זי"ע ובנוכחתו. ולפי זה בירושלים ראוי לקבוע זמן מעריב 35 רגעים לאחר שקיעת ההר שהוא 40 רגעים לאחר שקיעת המישור⁹⁸.

ובספר "אמרי יושר"⁹⁹ כותב:

⁹⁷ תנינא סי' רלה עמוד תטז. וע"ע מש"כ (תנינא יו"ד סי' רסב עמ' מו) ששמע ממי ששמע בעצמו מהחזו"א שחילק בין קיץ לחורף לגבי זמן ק"ש של ערבית (50-40 דק' בקירוב). ומוסיף שמסתבר שהעדות שלא חילק לגבי מילה בין קיץ לחורף (פי' שאף באמצע הקיץ סגי בזמן של 35 דקות) ולא נחית ליתן זמנים יותר קטנים לשאר עונות השנה, אבל כיון שהיום ידוע לכל בבירור מוחלט יחס הזמנים, הרי בתקופה מסוימת בשנה סגי ב30 דקות בקירוב. וע"ע (שם עמ' מח) שמביא כל מיני שמועות בשם מוהלים אימתי הוא זמן צה"כ לגבי מילה, והצד השווה שבכל השמועות שלא ידעו לחלק בין עונות השנה השונות אלא זמן קצוב לכל השנה. וכותב שההפרש בזה בין אמצע הקיץ לאמצע החורף הוא קטן מאוד, וזו גם הסיבה לקבלת המוהלים שלא שמעו שבתקופת האביב והסתיו ההפרש יותר ניכר עכ"ד.

⁹⁸ לגבי החילוק בין ירושלים לשאר הערים, ראה בהערה לעיל מש"כ בזה.

⁹⁹ מועד, קונטרס הפסקים דיני שבת אות יז (מובא גם בספר דינים והנהגות לחזו"א סימן ט אות ז). וראה בקובץ שערי ציון (כולל אמרי יושר עמ' 16) שהחזו"א היה מדקדק לזמן שרואים ג' כוכבים בינונים (וזה בערך כ40 או 45 דק' אחרי השקיעה) וזה ע"פ הגמ' דג' כוכבים הוי לילה, והגם שאין לזה מקור בשיטות הראשונים לאחר כל כך ראיית הכוכבים לאחר ג' רבעי מיל, ורבינו הגר"א ודאי לא ס"ל כן, מ"מ כיון שלא ברור לנו כ"כ השקיעה בדיוק וגם זמן צה"כ, לזה החמיר

זמן צאת הכוכבים היה דרכו ז"ל לקבעו ע"פ הכוכבים וע"פ הכסיף במערב כמבואר בגמ', וגם היה מתעניין על השעה. והיה זמן מעריב בערך כ-45 דקות אחרי השקיעה (בא"י) ופעם אמר ש-50 לעולם שפיר דמי. וגם לענין מלאכה במוצ"ש אמר שאין להחמיר יותר. – ולענין ברית מילה בשבת היה מיקל בקצת פחות¹⁰⁰ (י"א שהיה מיקל בנוולד 35 דקות אחרי השקיעה וצ"ע).

ולגבי בית הכנסת "תפארת ציון" בבני ברק כותב הג"ר שריה דבליצקי שליט"א¹⁰¹:

שרים "לדוד ברוך וכו'" ו"למנצח וכו'" כ-35 רגעים לאחר השקיעה ואין אומרים קדיש לאחר זה. ומתחילים והוא רחום" 40 רגעים לאחר השקיעה.

ח] ודעת הגר"ש אלישיב זצ"ל שאין לסמוך על שיעור של ג' רבעי מיל אחרי השקיעה, כי יש לנו לחשוש שמא השקיעה המקובל אינו השקיעה האמיתית.¹⁰²

עד שברור לעינים. וגם נלענ"ד כי אחז צדיק דרכו בקודש כמנהג אבותינו בכל תפוצות ישראל וזה כשנראה בעליל ג' כוכבים עכ"ד.

¹⁰⁰ ראה בספר זכור לדוד (עמ' שדמ) שהחזו"א פסק [ביום שישי האחרון לחייו א' חשון תשי"ד] בילד שנולד עש"ק 35 דקות אחרי השקיעה שמלין אותו בשבת, ורק לגבי ק"ש דקדק לקרוא 50 דקות אחר השקיעה, ואחר 50 דקות אמר החזו"א דתו אין לחוש לשום דבר. וראה בבירור הלכה (תנינא יו"ד סי' רסב עמ' מו) שג"כ הביא עדות זו, שהגר"ש גריינמן שאל את החזו"א בשם חמיו המוהל הרב שקול ז"ל, שרוצה לדעת פעם ולתמיד מתי הוא זמן צה"כ למילה, וענה 35 דקות, ורבים שמעו את תשובתו, ולא נאמרו לגבי תינוק שהולד רק אז סמוך לתקופת תשרי אלא לתמיד. והוסיף שממה היקל החזו"א לגבי מילה, משתמע שסבר כדעת יד הקטנה (הל' מילה) והמשנ"ב (שלא, יד) שלגבי מילה סגי בכוכבים בינונים, ודלא כשיטת המנח"כ (ב, ה) שהצריך כוכבים קטנים.

¹⁰¹ "וזרח השמש" עמוד לא.

¹⁰² הטעמים שלמעשה אין לסמוך שדין לילה הוא אחרי ג' רבעי מיל: הגרימ"ט (בין השמשות פרק ד-ה) והגר"מ שלזינגר (אש תמיד עמ' תתג) מציינים לדבריו של הג"ר אריה ליב ליפמאן זצ"ל בספרו "אור היום" (אות מב-סז) שם הוא מביא שישנם חדשים מקרוב שרצו לדון דין לילה אחרי ג' רבעי מיל מהשקיעה, וכותב בארוכה שאי אפשר לסמוך על זה מכמה וכמה טעמים. ונציין בזה את תורף תוכן דבריו בקצרה.

[א] שקיעת החמה שנדפס בלוחות הוא ברגע שקיעת גוף כדור השמש באמצע עיגולו ולא משקיעת כל גוף כדור השמש.

[ב] יתכן שג' רבעי מיל נאמר רק באופק של הרים, וצריך לחשב ג' רבעי מיל משעה ששקעה גם מראשי ההרים (ראה מש"כ הגר"ז (פסקי הסידור סדר הכנסת שבת); בתוספות מעשה רב (אות יט) בשם מוהר"ח מוואלזין; תשובות והנהגות ב, רג; נטעי גבריאל (נדה פמ"ט סי"ג והערה כ); וע"ע מש"כ בהערה להלן בשם הנברשת בדעת הגר"ש סלנט).

[ג] יתכן שיש לחשב משעה שפני המזרח מאדימין (וכ"כ בספר שבילי דוד (סי' רסא) שהרי עינינו רואות שמשקיעה עד צה"כ גם בא"י יש יותר מג' רבעי מיל. וע"ע בהסכמת הגרא"ל ראשקעס זצ"ל בספר נברשת ח"ב).

וכפי שמובא בספר "שיעורי מרן הגרי"ש אלישיב"¹⁰³:

למעשה נוהג רבינו (שליט"א) זצ"ל להחשיב זמן צאת הכוכבים חצי שעה לאחר השקיעה [מלבד במוצ"ש שמחמיר בעשיית מלאכה בלבד עד זמן ר"ת] שמא איננו בקיאים בזמן שקיעת החמה והשקיעה האמיתית היא לא זו הנראית לעינינו כאשר מתכסה גלגל החמה. וביאר רבינו "הרי לא יעלה על הדעת לעשות מלאכה בצאת השבת 13.5 דקות (ג' רבעי מיל) אחרי השקיעה אע"פ שזמן בין השמשות הוא שיעור מהלך ג' רבעי מיל. וע"כ שחוששים שמא איננו יודעים מתי השקיעה"¹⁰⁴.

[ד] יש לחשב גם את בין השמשות דר' יוסי, ויתכן שיש לו משך זמן ושאינו מתחיל מיד בכלות ג' רבעי מיל (וכמש"כ התוס' בשבת לה, ב ד"ה אלא והרא"ש שם פ"ב סי' כג; וע"ע בספר זרח השמש (כח, ב; כט, ב) ובקצוה"ש (סוף ח"ג עמ' ע; שיעורי ציון עמ' עו הע' 18). וע"ע בספר בית ישי (סי' יג) מש"כ שלפי שיטת הגאונים, מצד המציאות מוכרח שבה"ש דר' יוסי מופלג מגמר בה"ש דר' יהודה.

[ה] עוד יצאו לדון (אור מאיר פ"ג ס"ב; הל' שבת בשבת ח"ד מאמר שקיעת החמה; וע"ע בהלכות הגר"א ומנהגיו אות קטו) שהן אמת שלדעת הגר"א בה"ש מתחיל מיד בשקיעה, אבל לפי שיטת הגאונים הגם שחולקים על ר"ת, מ"מ לשיטתם בה"ש מתחיל רק משקיעת ניצוציות החמה שזה כרביע או שליש שעה אחרי שקיעת גוף החמה (ודלא כמש"כ הביאווה"ל בסי' רסא בפשיטות שחדא שיטה היא). ולפי"ז לילה (שהוא ג' רבעי מיל אחרי התחלת בה"ש) יוצא בא"י יותר מחצי שעה אחרי השקיעה.

וע"ע ב"דרך אמונה" (פ"ז מהל' תרומות ה"ב ביאווה"ל ד"ה עד) שמביא מש"כ הרלב"ח (פ"ב מהל' קידוש החודש ה"ט) שגם לגאונים מ"מ קצת אחר השקיעה נחשב ליום ודאי, אלא שלענין שבת ושאר דברים שתלוי בכל אחד מישראל יש לנו לחשוש משעת השקיעה שהגיע כבר זמן בה"ש וקוצר ראותו גרם שלא ראה הכוכבים, אבל לענין קידוש החודש שהדבר מסור לבית דין אם ראו את הירח ועדיין לא יצאו כוכבים יכולים הם לקדש שהרי הוא יום (וראה ב"אמונת יהושע" (סי' רנז ד"ה והנה בספר) שעפ"ז מבאר איך היו מתפללין מנחה אחרי שקיעה).

וע"ע מש"כ הגרי"ח זוננפלד (בהסכמה לספר נברשת ח"ב) שמכח מה ששינונו (שבת יח, ב) ש"בית הלל מתירין עם השמש" ולא עשו שום גדר בזה, בודאי נראה דעכ"פ זמן מה לאחר שקיעת החמה בודאי עדיין יום ברור הוא לפי פשטות הש"ס ריש ברכות דצריך גם ביאת אורו [ולא נתפרש כמה הוא "זמן מה", וראה בבירור הלכה (תנינא יו"ד סי' קצו עמ' יד) שכותב שאולי זה 7-8 דקות אחרי השקיעה] ע"ש.

¹⁰³ עמ"ס ברכות דף ב ע"א (מאת הגרב"צ קוק שליט"א). וע"ע בספר "קדושת השבת" (ח"א עמ' קסז ואילך) שמביא תיעוד של כמה שיחות מעניינות של הגריש"א בענין זה.

¹⁰⁴ ראה בספר "שמירת שבת כהלכתה" (פרק מו הערה מה) שכתב בשם הגרש"ז זצ"ל לפקפק על השמועה בשם הגר"ש סלנט זצ"ל שהורה שתינוק שנולד בבירור 10 דקות אחרי השקיעה שנימול בשבת. שהרי בזמן הגרש"ס קריאת המגריב שהיתה נחשבת אז סימן לשקיעה, היא בערך באיחור של 7 דקות אחרי השקיעה הנראית, וממילא יוצא שחלילה להקל לפני 17 דקות. ושנהוג להחמיר ולהחשיב בין השמשות עד 25 דקות שאחרי השקיעה עכ"ד (בענין קריאת המגריב ראה בספר "אור היום" אות מז וב"זרח השמש" דף לט, ב). והנה שמועה זו בשם הגר"ש סלנט זצ"ל מובאת בספר נברשת (מד, ב) ושם (מה, ב) מביא המחבר הגר"ח"ד שפיצר זצ"ל ששאל את הגרש"ס מהו

ובמוצאי תענית שמקדימים להתפלל ערבית, חוזר וקורא ק"ש תיכף לאחר התפילה. וכן בשנים קודמות שהיו מתפללים ערבית בליל שבת 20 דקות לאחר השקיעה, היה קורא בק"ש על המיטה את שלש פרשיות ק"ש [כיום]¹⁰⁵ גם בליל שבת מתפללים בבית מדרשו חצי שעה לאחר השקיעה].

וכששאלוהו כמה זמן חשיב "סמוך" לזמן קריאת שמע של ערבית שאסור להתחיל לאכול (שו"ע רלה, ב), האם כיון שמנהגינו לקרוא קריאת שמע רק חצי שעה לאחר השקיעה א"כ האיסור הוא סמוך לזמן זה כלומר מהשקיעה בלבד. וענה: אי אפשר לסמוך על זה לאכול עד השקיעה, צריך לחשוש שזמן מעריב הוא קודם 20 דקות לאחר השקיעה, לפי"ז אסור לאכול כ-10 דקות לפני השקיעה.

וכן מובא בספר "שבות יצחק"¹⁰⁶:

ומהגרי"ש אלישיב (שליט"א) זצ"ל שמעתי דאמנם לדעת הגר"א צריך להדליק (נרות חנוכה) בתחילת השקיעה, אך מכיון שזמן השקיעה האמיתי אינו ברור לנו שהרי להגר"א ע"פ הגאונים זמן צאת הכוכבים הוא כ-13.5 דק' אחר השקיעה, ובמציאות אצלינו לא נראים כוכבים כ-13.5 דק' אחר זמן השקיעה שבלוחות¹⁰⁷. ומזה נראה דזמן השקיעה מאוחר יותר ולכן לא מתפללים מעריב בזמן זה, וכן לא עושים מלאכה במוצאי שבת לפי זמן זה אלא מאוחר יותר. וכיון דקי"ל דאין מקדימים ההדלקה קודם שקיעת החמה משום "שרגא בטיהרא" לכן יש מדליקים קרוב ל-10

החשבון של 10 דקות לשיעור של בין השמשות. וענה לו שבאמת מחשב את בין השמשות כ-17 דקות (עפ"ד הגר"א שמיל זה 22.5 דק'), אלא שמחשב 7 דקות לפני כלות שעה ה"ב מחמת שאז נעלמה מעינינו החמה לגמרי ממעל לכל בתי העיר הגבוהים. והרבה לטעון לו שזה לא יתכן, ואדרבה לשיטתו שמקדים לחשב את הנץ 5 דק' מוקדם יותר, היה לו לאחר לחשב את ה-17 דק' 5 דקות אחרי השקיעה (ראה מש"כ הגר"ז בפסקי הסידור סדר הכנסת שבת; תוספות מעשה רב אות יט בשם הגר"ח מוואלז'ין; תשובות והנהגות ב, רג). ובסוף ע"פ בקשת האדר"ת זצ"ל חזר שוב אל הגרש"ס זצ"ל והסכים עמו להורות לא למול אם נולד קודם 22 דק' מהשקיעה [ועי' בבירור הלכה (תנינא יו"ד סי' רסב עמ' מו ועמ' נא) שמעיר שלא סגי בחשבון של ג' רבעי מיל אלא צריך לראות כוכבים בפועל. ועוד מביא שם שנחלקו המנח"כ והיד הקטנה אם לגבי מילה סגי בכוכבים בינונים או צריך כוכבים קטנים כמו לגבי ק"ש, ויעוי' בהערה לעיל שהבאנו אימתי נראים כוכבים בינונים ואימתי נראים כוכבים קטנים].

¹⁰⁵ היינו עוד בזמן חיותו. וראה בספר "הליכות האיש" (עמ' פח) שהגריש"א נימק לשואל מדוע קורא בליל שבת ג' פרשיות "כי פעם התפללו אצלו 20 דק' אחרי השקיעה בליל שבת וזה כבר נמשך לומר ג' פרשיות אף שהיום מתפללים חצי שעה אחר השקיעה". וע"פ בירור שערכנו אצל ב"ב גם אחרי שהתפללו חצי שעה אחרי השקיעה, מ"מ לא הפסיק את מנהגו והיה קורא בליל שבת על מטתו ג' פרשיות.

¹⁰⁶ חנוכה פרק ד עמוד עא; פסח פרק טו עמוד קנה (מאת הגר"י דרזי שליט"א).

¹⁰⁷ ראה גם בספר "אוצר הזמנים" (עמ' קצא; עמ' תעח) מש"כ בזה בשם הגר"ח ק שליט"א.

דק' אחר זמן השקיעה שבלוחות דאז קרוב להניח דכבר הגיע זמן השקיעה כו¹⁰⁸. משום הא דאין אנו בקיאים בזמן השקיעה, להכי יש לנקוט לענין מילה לתינוק שנולד בליל שבת דמלין אותו בשבת רק אם נולד יותר מ30 דק' אחרי שקיעת החמה. וכן דעת הג"ר בן ציון אבא שאול זצ"ל, וכפי שכתב בספרו "אור לציון"¹⁰⁹:

וגם אין לומר כסברא השניה שאם נולד אחר 13.5 דקות הוי לילה ודאי ולהקל במי שנולד בערב שבת אחר 13.5 דקות למולו בשבת אלא ימול ביום ראשון מספק. והטעם משום דעד 27 דקות לשקיעה הנראית לעינינו (כאן בא"י) איכא לאיסתפוקי בבין השמשות, דהרי אנו רואים בחוש דמן השקיעה ועד צאת הכוכבים יש בערך 25-28 דק' ולא 13.5 דק' כדאיתא בגמ'. לפיכך צריך להחליט או שהשקיעה שלנו נכונה וצאת הכוכבים אינו נכון, או להיפך שצאת הכוכבים הוא הנכון והשקיעה אינה נכונה. די ש להסתפק בזמנינו מהי השקיעה האמורה בגמ', אם בשעה שגלגל חמה שוקע ונעלם מעינינו, או דילמא כל זמן שהאדמומית נראית במערב עדיין יום הוא ורק כשהאדמומית תעלה למעלה הוא זמן השקיעה.

ט] והנה עד עתה הדברים היו אמורים לחומרא בלבד. אולם ה"אור לציון" יוצא גם לחדש עפ"ז לקולא, וכך הוא כותב¹¹⁰:

דבדיעבד אפשר להתפלל מנחה עד כ25 דקות אחר השקיעה. על פי מה שביארנו שיש להסתפק בזמנינו אימתי הוא זמן בין השמשות (דר' יהודה), אם מתחיל מן השקיעה הנראית לעינינו (כאן בא"י) ונמשך עד 13.5 דקות אחרי כן, או שמתחיל כ12-14 דקות אחרי השקיעה שלנו ונמשך עד 13.5 דקות אחרי כן (דהיינו בס"ה כ25-28 דקות אחרי השקיעה שלנו, תלוי באורך היום בקיץ ובחורף) שהוא זמן צאת הכוכבים הנראה לעינינו. ונמצא לפי זה דעד 25 דקות בערך מן השקיעה יש

¹⁰⁸ סברא זו מצינו בספר "נברשת" (ח"ב מג, ב) להגר"ח שפיצר (מחותנו של הגרי"ח זוננפלד) שכותב ששמע סברא נכונה, שאפילו המהדרים לצאת בימות החול בחנוכה את דעת הגר"א, לא ידליקו תיכף אחר השקיעה, כי אז עוד אור היום גדול אלא ימתינו כמו 8 עד 10 דקות, כי "אין מברכין עד שיאותו לאור" מצינו אפילו בדברי הגר"א בהלכות הבדלה (רצג, ג) ואין לחלק בין נר לנר, ועוד מצינו בפירוש במסכת סופרים (כ, ב; הובא במג"א תרעב, א) שם שנינו "מצות הדלקתו משתשקע החמה ואם הדליקו ביום אין נאותין ממנו ואין מברכין עליו שכך אמרו אין מברכין על הנר עד שיאותו לאורו" עכ"ד.

¹⁰⁹ יו"ד סימן י.

¹¹⁰ או"ח סימן כ (בענין תפילת מנחה אחרי השקיעה יש אריכות דברים, וראה במשנ"ב סי' רלג ס"ק יד ואכ"מ).

להסתפק שמא עדיין יום הוא לר' יוסי¹¹¹, ולכן בדיעבד יוכל עדיין להתפלל מנחה. ומיהו בכה"ג יעשה תנאי כו'.

ועוד יש לציין מש"כ הג"ר יחיאל אברהם זילבר זצ"ל לגבי ברכה על ציצית בבין השמשות¹¹²:

ונראה לדינא דשב ואל תעשה שלא לברך בבין השמשות עדיף. אך אם מסתפק אם כבר הגיע זמן בין השמשות כבר הכריע במשנה ברורה (יח, ז) שיש לו לברך. והנה בעיקר ענייני זמני בין השמשות והמנהגים בזה אכ"מ כו' וכאן נציין אך חידוש העולה לדינא לגבי ציצית: בארץ ישראל לאלו שלא נהגו להחמיר כשיטת רבינו תם, אפילו הכי לאחר שקיעת החמה מתחת לאופק לא נקרא ודאי בין השמשות ויכול לברך "להתעטף בציצית" עד 10 דקות לאחר השקיעה, וכשם שנהגו לגבי אבילות ועוד.

¹¹¹ "בין השמשות דר' יוסי": ראה בשעה"צ (רלג, כא) מש"כ אודות תפילת מנחה בבין השמשות מצד שיטתיה דר' יוסי [ויש להעיר מש"כ בהערה לעיל שבירושלים שהיא נמצאת בגובה, השקיעה מתאחרת ואילו צה"כ שוה כמו בכל מקום, ונמצא ש-8 דק' אחרי שקיעה אין להתפלל מנחה גם בדיעבד]. וראה באור לציון (ח"ב טו, ד) שכותב שהגם שבביאווה"ל (רסא, ב ד"ה ושיעור) מוכיח שיש להחמיר בבה"ש דר' יהודה גם כלפי שבותים דרבנן, "ל דהיינו דוקא בהלכות שבת משום חומרא דשבת או משום לא פלוג, ואין ראייה מזה לשאר הנידונים. ובעיקר גדר ההלכה בפלוגתייהו דר' יוסי ור' יהודה, ראה בשעה"צ (תצח, לו) וביאווה"ל (תטו, ג ד"ה נאכל) שמצד שורת הדין קי"ל כר' יוסי, וכע"ז מבואר בשעה"צ (רלג, כא; תקסב, א; תרכג, יא; תרנב, א) וביאווה"ל (רצט, א סוד"ה משתחשך; שלא, א ד"ה בין; תפט, ב ד"ה וכן). וראה בספר בירור הלכה (תנינא יו"ד סי' קצו עמ' יח) וזמני הלכה למעשה (ח"ב עמ' לו) מש"כ בענין זה. וע"ע באור לציון (ח"ב טו, ב) שיצא לחדש שיש לאחר את הזמן של מנחה מאחר שיש לחשב את שעות היום מהנץ עד בה"ש דר' יוסי שזה ג' רבעי מיל אחרי השקיעה, וע"ע בקובץ שערי ציון (כולל אמרי יושר עמ' 12) ועץ חיים (גליון ג עמ' רמ הע' יא) מש"כ בנוגע לחשבון שעות היום מכח שיטתיה דר' יוסי. וע"ע בספר אז נדברו (ח"ז עמ' קמד) ובמועדים וזמנים (ב, קנד) בנוגע להדלקת נר חנוכה בשקיעה ראשונה מצד שיטתיה דר' יוסי.

¹¹² או"ח ח"א סי' יח עמ' עא. ויש לציין גם מש"כ בבירור הלכה (או"ח ח"ד סי' תקכז עמ' שסה) לגבי "עירוב תבשילין" שאפשר לערב עכ"פ בלא ברכה עד שיעור הזמן שאנו רואים ג' כוכבים בינונים [שהוא לפי קביעת הגרימ"ט כשהחמה רחוקה מהאופק 6.45 מעלות בקירוב].

פרק 1

חלופת מכתבים בין הגר"ח נאה זצ"ל להגרי"מ טיקווינסקי זצ"ל
בענין "זמני היום" ב"לוח ארץ ישראל"
(ובפרט בנוגע לסווק"ש של המג"א לשיטת הגאונים).

בלוח "ארץ ישראל" (שיצא לאור לראשונה בשנת ה'תרס"ד ע"י הגרי"מ ט זצ"ל) נקבע זמן "עלות השחר" 90 דקות לפני ה"נץ החמה" (ע"פ חשבון של 4 מיל לפי 22.5 דקות למיל).

בקיץ ה'תרצ"ט שלח הגר"ח נאה זצ"ל מכתב להגרי"מ ט זצ"ל לערער על קביעה זו. במכתב הוא טוען שלפי שיטתו של הגר"ז בעל "שולחן ערוך הרב" הזמן הוא 120 דקות קודם ה"נץ" (ע"פ חשבון של 5 מיל לפי 24 דקות למיל). וביקש לתקן את הלוח להבא ע"י הוספת הערה שיש חולקים ומקדימים את זמן "עלות השחר", מאחר שרבים החושבים את הזמנים של הלוח כדבר פשוט אליבא דכו"ע וביום תענית צבור שותים חמים לפני עלות השחר שבלוח.

הנידון הזה גרר ביניהם פולמוס חריף [שהסתעף לעוד כמה ענינים אודות "זמני היום"] ונמשך אז בכל חדשי הקיץ.¹¹³

במכתב השלישי מוסיף הגר"ח נאה זצ"ל לטעון שגם ראוי לכתוב בהערה שלפי דעת השולחן ערוך הזמן "עלות השחר" הוא 72 דקות לפני ה"נץ" – מאחר שהלוח נמצא גם בבתי כנסת של ספרדים, ולא צריך להעלים את דעת מרן הבית יוסף שהספרדים נוהגים כותיה^{114 115}.

¹¹³ חלופת המכתבים נתפרסמו בשעתו ב"קול ישראל" והובאו בשלימות בירחון "יגדיל תורה" שנה שלישית גליון ג(כג) ולאחרונה הודפס גם בספר "קצות השלחן – הערות למעשה".

¹¹⁴ גם בספרו שיעורי ציון (עמ' עה הערה 14) כותב הגר"ח נאה זצ"ל ובלוח ביהכ"נ הנדפס בכל שנה ע"י לשכת ישיבת עץ חיים שמחברו הוא הרב הגאון ר' מיכל טוקצינסקי שליט"א תפס כסברא זו, וסידר זמן עלות השחר על חשבון 90 מינוט לפני ה"נץ החמה בימים השונים, ורבים חושבים בתומם שיש לו בזה איזה חשבון אסטרונומי שקול ומדוד שאין להרהר אחריו. אבל באמת אין כאן שום חשבונות אסטרונומיות, רק הפלוגתא שבפוסקים הנ"ל. וכבר היה לי ויכוח חריף אתו שנמשך כחצי שנה בכמה מאמרים בעתון קול ישראל בקיץ שנת תרצ"ט, שאין זה משורת הדין לתת לפני הצבור סדר זמנים של עלות השחר ע"פ הכרעתו (ואין בזה שום מנהג קבוע מקדמת דנא כלל ועיקר כאשר בארתי שמה), והם טועים וחושבים שזהו הזמן האמיתי של עה"ש שאין מה לפקפק בו, ומחויב לכתוב הערה בשולי הלוח, שאמנם נמצא בפוסקים עוד דעות, וע"פ השו"ע הוי עה"ש 72 מינוט לפני ה"נץ, וע"פ הר"מ ביד החזקה הוי 2 שעות. אלא

הגרימ"ט זצ"ל משיב על כך:

ראשונה אציין את האבסורד שבהצעתו שעלי להזכיר בלוח "דיני ומנהגי השנה" גם שיטה שניה שזמן עלות השחר הוא 2 שעות בשביל אנשי חב"ד, וגם שיטה שלישית שהזמן הוא רק 72 דקות "לפי שהלוח נמצא גם בבתי כנסיות של ספרדים" (ומוסיף הגרימ"ט שיש גם שיטה רביעית לפוסקים 4 מיל לפי 24 דקות למיל, שאז יוצא עלות השחר 96 דקות קודם הנץ).

אינני חושדו שכתב דבריו אלו ברצינות, חושבני שהוא כתב כל זה רק לפלפולא. כי איך יתכן להציע לכתוב בלוח ריבוי דעות, בפרט בנוגע לשעות זמניות. בלוח שכזה שאיננו "ספר פלפולי" ודאי אין להביא אלא הדינים המבוררים והמצורפים והמוסכמים והמקובלים. רק לפרקים רחוקות הבאתי ג"א בלוח דעה שניה במקום שאין הכרע לא בדין ולא במנהג, אבל בשום אופן אין להביא שיטות רבות ואף לא ב' שיטות במקום

שהוא סידר הזמנים כדעה שלישית 90 מינוט ע"פ נימוקים שיש לו. ומי שירצה ישמע לו, ואין מעלימין האמת בד"ת עכ"ד. ושם בפנים (אות לז) כותב הגר"ח נ לגבי "זמן עלות השחר" ש"א 72 מינוט לפני הנץ ו"א 90 ו"א 2 שעות ושכן העיקר, ושצריך להחמיר לכתחילה ככל הדעות (וע"ע בהערה בסמוך). וראה בבירור הלכה (תנינא סי' פט עמ' רכ ואילך) מש"כ להשיג על דבריו הנ"ל של הגר"ח נאה ולהוכיח שאין כן גם מנהג חב"ד. אולם כדאי לציין בזה מש"כ הגר"ח פדווא אב"ד לונדון (קונטרס "אתא בוקר וגם לילה") כאשר החליטה ממשלת בריטניה (בשנת תשכ"ח) להנהיג את שעון הקיף גם לימי החורף, ועי"ז התאחר מאוד תחילת הזמן של תפילת שחרית, וכתב שם שבמקום דוחק גדול יש לסמוך להתפלל שתי שעות קודם הנץ ע"פ שיטה זו של ה' מיל של 24 דקות.

¹¹⁵ בנידון זה של הזמן של "עלות השחר" ראה בחזו"א (או"ח יג, ד ד"ה וכן) שכותב וז"ל וכן נוהגין הרבה כהגר"א. והמחמירין לחשוב מעלות השחר, יש מקום לחשוב עלות השחר שעה וחומש קודם נץ החמה דלדברי הגר"א כן שיעורו כו'. אבל המחמירין מחמירין לחשוב מעלות השחר עד נץ החמה כ"ב מינוט וחצי שיעור מיל ומעלות השחר עד הנץ החמה שעה ומחצה, שכן הוא לפי פרש"י בסוגיא דפסחים. אבל אין מחמירין לחשוב מיל כ"ד מינוט ומעלות השחר עד נה"ח ב' שעות מפני דעת הר"מ עכ"ד. וראה בספר בירור הלכה (תנינא סי' פט עמ' רטו) מש"כ ששמענו מינה שהחזו"א אינו מערער על לוחות א"י שקבעו את זמן ק"ש לפי עה"ש של 90 דקות קודם הנץ, וראה גם בארחות רבינו (ח"ב עמ' קסב) מש"כ בשם החזו"א לגבי אכילה קודם התענית, שהזמן של עה"ש הוא כמובא בלוח א"י. ומוסיף הביירור הלכה (שם; ח"א עמ' רטז) שהיות והזמן של 90 דקות הוא לא חידוש של הגרימ"ט אלא כך חיטבו בא"י מאז ומתמיד [ע"פ לוחות של הר"י שוורץ ז"ל ואחריו ע"פ הלוחות של בעל הנברשת ז"ל], למה לנטות מזה דוקא להקל בזמן ק"ש דאורייתא. ולכן הוא מצדד שאם מחמירין בזמן ק"ש מעה"ש עד צה"כ, יש לחשב דוקא לפי חשבון של עה"ש 90 דקות קודם הנץ. אך כמובן חובה לציין מש"כ בעצמו (ח"ז עמ' כח) שאמנם המנהג בא"י דכשמונים מעה"ש למנות 90 דקות לפני הנץ, מיהו אם עבר ולא קרא ק"ש עד אז אל ידחה את עצמו עד הזמן של הגר"א, אלא יקרא בזמן המג"א ע"פ עה"ש של 72 דקות לפני הנץ (שלפי החשבון הזה מתאחר הזמן בכ"ט דקות מהזמן הרגיל; ובלוח "עיתים לבינה" מובא בשבתות גם החשבון של הזמן הזה).

המוסכם¹¹⁶, בפרט בנוגע לשעות זמניות. וחלילה להכניס אנדרלמוסיה במנהגי שעות זמניות¹¹⁷ עכ"ל.

בתוך המכתב השני מוסיף הגר"ח נאה לטעון שהחשבון של 90 דקות הוא "תרי חומרי". שמחד גיסא מחשב את הזמנים של סוף זמן ק"ש וסוף זמן אכילת חמץ מעה"ש (כדעת תרוה"ד ודעימי' ודלא כדעת הגר"א) ואילו את עצם הזמן של עלות השחר לא מחשיב 72 דקות קודם הנץ כדעת תרוה"ד אלא 90 דקות כדעת הגר"א. ואפשר שזה בגדר חומרא יתירה.

הדברים שם ארוכים ואין כאן מקומו להאריך בזה. כאן נעתיק לתועלת המעיינים רק את הענינים הנוגעים לנידון הידוע שעסקנו בו בסימן ב והוא, לפי דעת המג"א ודעימי' שמחשבים את זמני היום מעלות השחר עד צאת הכוכבים, איך מחשבים כן לדעת הגאונים שדין לילה הוא בזמן צאת הכוכבים (ג' רבעי מיל אחרי השקיעה).

-א-

לשכת "עץ חיים" כתבו להגר"ח נאה מכתב תגובה בשם הגרימ"ט. בה נאמר בזה"ל:

ראשונה עלינו להודיעהו שבשנת ה'תרס"ד קודם שיצא לאור הלוח בפעם הראשונה, נשא ונתן הרב מחבר הלוח בהענינים היסודיים, ביחוד בנוגע להשעות הזמניות, עם כל חכמי ורבני ארץ ישראל הידועים למומחים מקצועיים בענין זה, ובראשם הגאון הגר"ש סלנט זצ"ל, ביחוד עברו על כל הלוח בעיון ולימוד רב הרבה פעמים הגאון האדר"ת זצ"ל (שהוא המריץ אותו לחבר את הלוח) והרב הגאון מוהרי"ח זוננפלד זצ"ל. וכולם הסכימו להדברים היסודיים בכלל ולהשעות הזמניות בפרט. וכן כל הרבנים והגאונים שבארץ ישראל מאז ועד היום.

¹¹⁶ ראה במשנת רבי אהרן (שו"ת או"ח סו"ס ב) שתמה על הלוחות בארץ ישראל שנסדרו ע"י ת"ח שלא נזכר כלל סוף הזמן ק"ש של הגר"א, וזה לא נכון דנפיק מיניה חורבא למאחרים את הזמן של המג"א שיעבור גם את הזמן השני. והגם שבודאי ראוי להחמיר לכתחילה כהמג"א, אבל צריך להודיע גם את הזמן השני עכ"ד. וכן מובא בספר הזכרון אש תמיד (עמ' תשסא) בשם הגר"ד יפה שאמר בשם החזו"א שפרסום סוזק"ש בלוח א"י שנעשה עפ"ד המג"א, זהו בגדר חומרא דאתי לידי קולא כי המאחר את הזמן ההוא סבור שכבר הפסיד את הזמן ולא מזדרז לקרוא בזמן הגם שלפי האמת עדיין לא עבר הזמן ע"כ.

והנה רואים אנו את תוקף עמדת הגרימ"ט זצ"ל שראה לנכון להביא רק את הזמן של המג"א, הגם שהבאנו בהמשך דברינו מש"כ הגרימ"ט בעצמו בספרו "בין השמשות" (עמוד צח) שפשטא דמילתא היא כדעת הגר"א ודעימי' [אלא שבכל זאת רבים וגדולים נוהגים מימים ימימה להחמיר כשיטת המג"א]. וזה מכריח שהגרימ"ט ראה מנהג זה כמנהג מוסכם לגמרי [וזה כולל גם את הזמן לגבי "אכילת ושריפת חמץ", הגם שהמג"א עצמו (תמג, ג) מביא את שני השיטות]. וראה בהערה להלן מש"כ בשם גדולי הרבנים בענין סוזק"ש של המג"א.

¹¹⁷ הגר"ח נאה במכתב האחרון מגיב על כך ש"תמיהני וכי מפני פחד אנדרלמוסיה דוחים רמב"ם וסיעתו". וכך בדורנו עדים אנו שיוצאים לוחות בהסכמתם של רבנים חשובים שליט"א עם כמה וכמה שיטות זמנים.

ב-

הגר"ח נאה זצ"ל מגיב על כך:

מודיעים לי שבשנת תרס"ד נשא ונתן עם כל רבני ארץ ישראל ובראשם הגר"ש סלנט זצ"ל והגאון האדר"ת זצ"ל והרב הגאון מהרי"ח זאנענפעלד זצ"ל, וכולם הסכימו להדברים היסודיים כו'.

הנה אם כן הוא, אין זה סתירה לדברינו כלל. שהרי כולם היו גאונים אשכנזים ונמשכו אחר שיטת הגר"א ז"ל שתלמידיו הגאונים היו המייסדים הראשונים של הישוב בירושלים, ואין זאת אומרת הוראה לחסידי חב"ד בדעת רבם בעל התניא ז"ל.¹¹⁸

ועוד דבר יש לי לשאול. הגרימ"ט שליט"א בספרו בין השמשות (עמ' צח) כותב בזה"ל "צריכים לחשוב מן עלות השחר עד צאת כל הכוכבים, ואלה החושבים מן עלות השחר עד צאת ג' כוכבים אין להם שום יסוד ומקור. ובדבר זה שגו תלמידי חכמים רבים וגם אני הייתי בטעות זו בשנים קודמות ועל פיו הייתי עורך השעות הזמניות בלוח דיני ומנהגי ארץ ישראל. אבל מאז שהעמידוני על האמת תקנתי בעזה"י את התיקון של השעות בלוח הנ"ז עכ"ל.

ותמה אני איך היה יכול לטעות שנים רבות בחשבון בשעות, ובסוף זמן קריאת שמע וכו'. אחרי שמעיד שלפני שהוציא לאור הלוח בשנת תרס"ד נשא ונתן עם רבני ארץ ישראל ועם הגאונים הנ"ז והסכימו לו. היתכן שנעלם דבר מכל הרבנים הגאונים הנ"ז? ואם סו"ס כן הוא המציאות לפי דבריהם, דאחרי הסכמת הגאונים עברו שנים על הלוח עם חשבונות שלא כהלכה ובלי יסוד, הרי מובן מאליו שאין הסכמת הגאונים יכולה לשמש תשובה וביטול נגד הערתי הצודקת בזמן עלות השחר שבלוח.

ומוסיף הגר"ח נאה זצ"ל לבאר את הנידון.

דהנה הגרימ"ט בספר "בין השמשות" כתב דהחושבין אורך היום אין לזה מקור ויסוד, רק צריך לחשוב מעלות השחר עד צאת כל הכוכבים. אולם לא הסביר לנו למה

¹¹⁸ הגרימ"ט משיב על כך בנחרצות שכך היה המנהג הכללי ולא רק של חוג תלמידי הגר"א (וכאמור אין זה מקומו כאן).

והנה הגר"ח נאה במכתב האחרון כותב "גם שמעתי שישנם שאין דעתם מסכמת והם מערערים כ"א בנקודה אחרת ועושים לעצמם חשבונות בניגוד להלוח". וכך מוצאים אנו לעוד מגדולי ירושלים שעשו חשבון לעצמם (ראה בהערה להלן מש"כ בשם "מקור בהלכה" ו"בירור הלכה" מקורות לכך). אך מאידך כדאי לציין מש"כ בספר "בירור הלכה" (תנינא סי' נח עמ' קמא) שהחזו"א התבטא על הלוח במכתב "לוח השנה סגולת החמדה", ושכן שאר גדולי ישראל לא כתבו דבר נגד הזמנים שבלוחות. ולדוגמא מרן הגרי"י קניבסקי לא אהב את ההנהגה לקרוא ק"ש דאורייתא ברגע האחרון של הזמן המופיע בלוח, אבל מעולם לא אמר להקדים ק"ש כשליש שעה מוקדם יותר ממה שקבע הגרימ"ט זצ"ל עכ"ד. וכיום בדורנו עדים אנו שיוצאים לוחות בהסכמתם של רבנים חשובים שליט"א עם זמנים אחרים.

אי אפשר לחשוב עד ג' כוכבים. ובאמת הרבה נוהגין לחשוב כן, וכ"כ הגאון בן איש חי ז"ל שכן חושבין בבבל וכן מקובל בידם.¹¹⁹

אבל הסבר הענין כן הוא. דאם נחשוב עד ג' כוכבים לא יהיה חצות היום בשעה שהחמה בראש כל אדם, רק מוקדם מזה. כיון שנוסיף לפני הנץ 72 או 90 או 2 שעה, ואחר השקיעה רק 20 דקות בערך, לא יהיה אמצע היום בצהרים ממש, וזה נגד המפורש בש"ס. והעיר מזה בדברי יוסף. אבל לעומת זה הרבה יותר קשה לחשוב "היום" עד צאת כל הכוכבים שהוא כבר שעה בלילה או יותר.¹²⁰

¹¹⁹ יש שאלה ידועה על החישוב הזה לחשב מעלות השחר עד צאת כל הכוכבים מסוגית הגמ' בברכות (כו, ב), ונתבאר באר היטב בפרק ב. ויעו"ש מש"כ שבאמת י"א שרק לגבי "קריאת שמע" אנו חוששים לחשבון השעות מעלות השחר ולא לחשבון מנחה קטנה ופלג וכדו'.

¹²⁰ ראה בפרק ב שהארכנו בזה.

דעת גדולי הרבנים אודות סוזק"ש של המג"א: ראה בספר "בירור הלכה" (תנינא סי' תמג) שמביא שקיבל מחכם אחד שאמר לפני החזו"א דלא מסתבר לדון עד צה"כ של הגאונים מצד ה"חצות", וכמו"כ לא מסתבר לדון עד צאת כל הכוכבים מאחר שאנו עושים מלאכות קודם. והחזו"א התבטא דמשום כל זה מסתבר לחשב זמן ק"ש מהנץ כהגר"א ודעימי' עכ"ד. וע"ע בארחות רבינו (ח"א עמ' נב) שמובא שם שהחזו"א אמר שהעיקר כדעת הגר"א בענין שעות הזמניות שמחשבים מהנץ עד השקיעה ולא כדעת המג"א. והחזו"א אמר להעיר את הבחור שישן אצלו רק סמוך לסוזק"ש של הגר"א, וזה היה לעיתים קרובות. וכן אמר אחד מהמסתופפים בצלו שאמר לו החזו"א שמותר לכתחילה לסמוך על הזמן ק"ש של הגר"א.

אולם מעניין שב"חוט שני" (א-ב עמ' רצט ואילך) כותב שבודאי אין לקבוע ולהנהיג לכתחילה מניינים שקוראים בהם ק"ש אחר זמן המג"א. ומובא שם שאמר בשם החזו"א שמה שלפעמים הורה לגבי זמן ק"ש לסמוך על דעת הגר"א, זה רק כשזה שעת הדחק [וראה בספר "נברשת" (ח"א סו, ב) שמביא מלוח ווילנא בזה"ל וראוי לכל איש להחמיר כדעת המג"א מפני שהיא ספק דאורייתא. ועוד אפילו לדעת הגר"א צריך להקדים בקריאתה וכמ"ש לעיל בשם הירושלמי שזמן הנ"ל לא נאמר אלא בשוכח. ועוד אולי יקרה לו איזה אונס שלא יוכל אז לקרותה ע"כ. וע"ע בספר זמני הלכה למעשה (ח"ב עמ' קמח) שמביא מספר מאיר עיני ישראל (ח"ב עמ' 796) שהחפץ חיים הוכיח אחד שהתנצל לפניו שדרכו לקרוא ק"ש בזמן המאוחר יותר בתור מנהג קבוע לכתחילה בטענה שדי לו לצאת י"ח ק"ש ע"פ הדחק לכתחילה. והגיב הח"ח "האם גם בכל דרכיך בחייך הגשמיים אתה יוצא ע"פ הדחק לכתחילה, ואיך לא תבוש לבחור לך את דרך שעת הדחק בתור דבר שלכתחילה"?!].

וע"ע בארחות רבינו (שם) שמובא שהקה"י אמר לנכדיו שיש להקפיד על סוזק"ש של המג"א משום ספיקא דאורייתא [וכן מובא בספר "דעת נוטה" (ח"א תשובה יב) שלכתחילה יש לנהוג כהמג"א. ובהערות מובא בשם הגר"ח ק שהן אמת שדעת החזו"א היתה שאפשר לכתחילה לסמוך על סוזק"ש דהגר"א, אבל דעת הקה"י היתה שאין ליכנס לכתחילה להקל בק"ש דאורייתא]. וע"ע ב"הליכות שלמה" (פ"ז הע' 42) שהגרש"ז זצ"ל היה מזרז הרבה להיזהר בזמן ק"ש של המג"א, והיה רגיל לומר אילו היו מציעים לאדם אתרוג שלדעת המג"א פסול הוא, ודאי לא היה עולה בדעתו לקנותו, ולמה לא יחוש לכך במצות עשה דק"ש. ומימיו נזהר רבינו לקוראה בתוך זמן זה, וגם נזהר להעיר את ב"ב בזמן שיספיקו לקוראה עם ברכותיה קודם סוף זמן זה. ואף כשאירע

על כן נראה דזה תלוי במחלוקת רבינו תם והגאונים בזמן בין השמשות. דלשיטת ר"ת דלילה לא הוי רק עד צאת כל הכוכבים, אפשר לחשוב היום מעלות השחר עד צאת כל הכוכבים. אבל לשיטת הגאונים דג' רבעי מיל אחר השקיעה הוי לילה, אי אפשר לחשוב חלק מן הלילה ממש להיום. ועל כן צריך לומר לדידהו דהיום נחשב באמת מהנץ החמה עד השקיעה וכמו שהחליטו גדולי האחרונים הגר"א ז"ל ואדמו"ר ז"ל. והתה"ד ודעימי' שחושבים היום מעלות השחר ידוע שהם פסקו כר"ת. ולכן אנו בארץ ישראל שמנהיגו כשיטת הגאונים, בהכרח לחשוב מהנץ עד השקיעה.¹²¹

ועוד הוכחה מהדלקת נר שבת 40 דקות לפני השקיעה, וחשבין שזה כבר אחר פלג המנחה. ואם חושבין מעלות השחר עד צאת כל הכוכבים הוי פלג המנחה 3

בעת שמחה משפחתית בשבת שהתפללו הצבור בשעה מאוחרת יותר, התפלל הוא במנין מוקדם עד אחר שחרית, וקידש ואכל מיני מזונות – אע"פ שכשהתאפשר לו היה מהדר בדרך כלל לקדש סמוך לסעודה כדעת הגר"א – וחזר לקה"ת למנין השני ע"כ. וע"ע בספר "זכור לדוד" (עמ' קצו) מה שמובא שם בשם הגרא"מ שך בענין זה.

אולם בערוך השולחן (נח, יד) כותב ז"ל יש מי שאומר דרביע היום חשבין מעמוד השחר כו'. אך כבר האריכו גדולי הדור לדחות דבר זה, והביאו ראיות ברורות דחשבין מהנץ [הגר"א בסי' תנ"ט והגרש"ז בסידורו], וכ"כ הלבוש לקמן סי' רל"ג וכן אנו תופסין עיקר לדינא. וכן נדפס זמן ק"ש בהלוחות לפי חשבון נץ החמה, והלואי שנעמוד לפי חשבון זה, ובעוונותינו הרבים שנעשה כהיתר בהעברת זמן ק"ש ובפרט בקיץ כו' עכ"ד. וע"ע ב"אגרות משה" (או"ח א, כד) שכותב וז"ל בדבר זמן ק"ש בשחרית, הנה מנהג רוב מקומות שבמדינותינו רייסן וליטא וכן מנהג הישיבות היה עד שלש שעות מנץ החמה כשיטת הגר"א והגר"ז, וכן הוא העיקר לדינא בכל הענינים. ורק יחידים היו מחמירין לעצמן עד ג' שעות מעלות השחר, ובלוח יש לקבוע כעצם הדין עכ"ד. וע"ע בסמוך בפנים מש"כ שהגרימ"ט העיד שהגר"ש סלנט זצ"ל לעצמו היה נוהג לחשב מהנץ לשקיעה. וע"ע בספר "עובדות והנהגות לבית בריסק" (ח"א עמ' רלו) שמובא שם בשם הגרב"ד פוברסקי שליט"א שכאשר אמר להגרי"ז זצ"ל שמתחילים תפילת שחרית בישיבה בשעה 7 בבוקר, הגיב ואמר "מן הסתם אין הטעם בגלל זמן ק"ש, שכן יש לנו את הזמן של הגאון, אלא זהו כנראה מסדרי הישיבה שמתפללים בשעה זו".

וע"ע מש"כ הגרש"ז א בספר שיח הלכה (סי' כה) שאם עומד לעבור רק הזמן של המג"א וקורא ק"ש לפני התפילה, אין חיוב להניח תפילין "כיון שרוב העולם נוהג כהגר"א". ובספר "בירור הלכה" (תנינא עמ' רכ; ח"ד עמ' עג) מביא מש"כ בהגדת "מבית לוי" (עמ' כט) שהגרי"ז דקדק לעצמו להפסיק מיד באכילת חמץ לפי השעה הקבועה בלוח – זמן הראשון, אך תמה על זה שבקריאת שמע שהיא מדאורייתא אנו סומכין לכתחילה על זמן הגר"א, ואילו בענין חמץ בערב פסח שהוא מדרבנן נזהרין עד מאוד להפסיק בזמן הראשון עכ"ד [וראה בפרק ב מש"כ בשמו לדון שאדרבה לגבי הנידון של קריאת שמע יש מקום יותר לחוש לזמן של המג"א. וע"ע בדבריו (תנינא סי' תמג עמ' ריז) מש"כ שיתכן שיש מקום להחמיר טפי לגבי חמץ. וע"ע בקובץ "שערי ישיבה גדולה" (ח"א עמ' קמב ואילך) מש"כ לבאר בדעת הגר"ז שמחשב את זמני היום מעה"ש לצה"כ מלבד לגבי חמץ שמחשב מהנץ לשקיעה].

¹²¹ וכך כותב הגרא"ח נאה גם בספרו "שיעורי ציון" (פרטי השיעורים עמ' עה הערה 16) והובא בפרק ב יעו"ש שהארכנו לבאר את כל הענין באר היטב.

דקות לפני השקיעה כמו שהאריך במנחת כהן, אם לא שנחשוב מעלות השחר עד צאת ג' כוכבים וזה אי אפשר כמבואר לעיל. ועל כרחך דחשבינן מהנץ עד השקיעה. וממילא דגם זמן קריאת שמע ואכילת חמץ צריך לחשוב מהנץ החמה.

והחשבון מעלות השחר הוא רק חומרא בעלמא, והיה די להחמיר לחשוב עלות השחר 72 דקות, והם החמירו לחשוב 90 דקות, ולא מצאו עוד מקום להחמיר יותר. וכל זה לענין סוף זמן קריאת שמע ואכילת חמץ דהוא חומרא בעלמא לדידן, אבל לענין עצם התחלת היום לתענית וכיוצא לא הכריעו כלל. ובטח היו גדולים שחשבו גם בשנים קודמות 2 שעות.

-ג-

הגרימ"ט זצ"ל משיב לו:

כת"ר בא עלי שם בפעם השניה בטרונאי האחרת שכבר השמיעה במאמרו הא': מדוע חשבתי בכל הנוגע לשעות הזמניות (זמן קריאת שמע, תפילה, אכילת חמץ וכו') מן עלות השחר עד צאת כל הכוכבים ולא עד ג' כוכבים שאז כבר לילה?

על תלונה גדולה זו לא חפצתי ראשונה לענות, כי כבר נלאיתי לכתוב ולדבר ולהשיב על זה עשרות בשנים עד אשר כבר באו ב"ה על זה כולם להסכמה אחת. וקשה עלי להתחיל עכשיו שוב את הענין הזה מהא' ב' שלו. ויש לענין זה קצת היסטוריא ואספרה לו כאן בקצרה:

בגשתי בעזה"י בשנת תרס"ד לעריכת הלוח – לקחתי דברים הרבה עם גדולי ירושלים ביחוד בפרט זה. דהנה לדעת הגר"א וסיעתו הלא חושבים כל השעות הזמניות מן הנץ החמה עד השקיעה (וכאשר אנו חושבים באמת בכל הנוגע למנחה גדולה וקטנה ופלג המנחה¹²²). ולדעת המג"א וסיעתו חושבים השעות הזמניות מעלות השחר עד צאת הכוכבים, אלא שחושבים עד צאת כל הכוכבים, כי כל המקור הרי הוא מפסחים ושם מבואר ומפורש שאותו השיעור שיש מן עלות השחר עד הנץ ישנו מן השקיעה עד צאת הכוכבים (וזהו עד צאת כל הכוכבים כמו לפני עלות השחר), ומבואר ענין זה לכל מעיין בו.

¹²² בספר "בין השמשות" (עמ' צח) כותב הגרימ"ט ש"לגבי מנחה קטנה ופלג כמעט הכל חושבים בא"י מהנץ החמה עד השקיעה". וכדאי לציין בזה מש"כ הג"ר שריה דבליצקי שליט"א בהסכמתו לספר "זמני הלכה למעשה" וז"ל וכאן מקום אתי להעיר לגבי מנחה גדולה וכמו כן לגבי מנחה קטנה ופלג המנחה, אין בארץ איש החושש לחשוב כאן כפי זמניות וכמג"א. ובפרט לגבי פלג המנחה למג"א יכול עוד לגרום לתקלות מסויימות להיותו קרוב מאוד לשקיעת החמה עכ"ד [וראה גם מש"כ הגר"ח פדווא אב"ד לונדון (בקונטרס "אתא בוקר וגם לילה" עמ' יח) לדון האם להנהיג בקהילתו לחשב את הפלג שעה ורבע קודם שקיעה כמו שנהוג, כדי שלא ליכשל להדליק נרות אחר שקיעת החמה]. וראה מש"כ בסמוך בנוגע לסוף זמן תפילה של שחרית.

והנה העם שנהגו כהמג"א, היו נוהגים לחשוב מעלות השחר ועד צאת ג' כוכבים, משום שהם קשרו זאת עם דין הערב (אלא שלא השתוו בחשבון ג' כוכבים, יש שחשבו 18 דקות או פחות ויש שחשבו 20 או 30 ויותר) – מבלי הבחינו שענין חשבון השעות הזמניות אינו קשור עם דין הערב¹²³.

והייתי אז במבוכה, אם אפרסם החשבון כפי שנהגו (עד צאת ג' כוכבים) הלא אין זה לא כהמג"א מכל שכן לא כהגר"א. ואם אחשוב כתיקונו עד צאת כל הכוכבים הלא באין ספק יצעקו עלי שאני לוקח יותר משעה מליל הבא על חשבון היום העבר.

והתיישבתי בזה עם גדולי ירושלים. ורבים בכללם הגאון מו"ר הגר"ש סלנט זצ"ל (כשהוא לעצמו נהג בכלל לחשוב מהנץ כהגר"א) אמרו, שאם רושמים החשבון ע"פ המג"א מעלות השחר צריכים ודאי לחשוב החשבון כתיקונו עד צאת כל הכוכבים. ומיעוטם בתוכם הרב הגאון ר' יו"ח זוננפלד זצ"ל טענו אחרי שהקהל לא יבין את זאת, מוטב להניח את הדבר ע"פ המנהג. וכן עשיתי כדעת המיעוט.

ויהי תלמיד חכם אחד מחכמי ישיבת "עץ חיים" הרב ר' שאול סלומון ז"ל שהיה מרעיש (בצדק) עלי עולם ומלואו. רבים זוכרים שבכל ערב פסח כשהיה רואה בלוח זמן אכילת חמץ הייתי צריך להתחבא ממנו¹²⁴, שהיה עושה רעש בעיר מהטעות בלוח שלא כדיון. ואחרי שנים אחדות בבוא הרה"ג ר' יצחק גולדבר דומ"ץ מינסק (מחותנו של השר ולירו) לירושלים, ויכתוב אלי מכתבים נמרצים ע"א החשבון הזה, ויאמר במכתביו שהחשבון המוטעה הזה הוא קצת חילול ה' לכבוד ירושלים ולכבוד הלוח החשוב וכו'. הראיתי המכתבים אז לכמה רבנים והסכימו סו"ס גם הם לעשות פעם את השינוי הזה.

ופרסמתי אז מודעה על זה, שאפילו החושבים כדעת המג"א מעלות השחר צריכים לחשוב עכ"פ עד צאת כל הכוכבים (ומכאן המקור מהשינוי שעשיתי אני אז בלוח בנוגע לפרט זה ושרמזתי עליו בספר בין השמשות ושכת"ר הראה עליו באמצע בתשובותיו הא').

¹²³ ראה בפרק ב מש"כ בזה.

¹²⁴ מעניין שרק בערב פסח היה רעש מהנידון ולא כל השנה לגבי סוף הזמן קריאת שמע (הגם שבשנים הראשונות לא פורסם סוף זמן ק"ש בלוח, אבל בשנת תרס"ט כבר פורסם סוף ק"ש בלוח). ולכאורה זה מעיד שכל השנה כולה הציבור היה מתפלל מוקדם כך שסוף הזמן ק"ש לא היה נוגע כל כך (הגם שלפני התחדשות "שעון קיץ" סוף הזמן ק"ש לפי המג"א היה מתקדם בימות החורף לפני השעה 7 בבוקר!), וכמו שכותב המשנ"ב (נח, ד) שלענין לכתחילה אין נפק"מ בין שני השיטות מאחר שבלא"ה אסור לאחר. ויש לציין גם למה שכותב הגרימ"ט בעצמו בתוך הדברים ש"הטבלה לזמן עלות השחר ניתנה כידוע בשביל זמני התעניות ובמקרה גם לדין ק"ש ותפילה בזמן דחוק ואנוס".

-ד-

הגר"ח נאה זצ"ל משיב:

באות ט' מאריך לספר לי בקצרה סיפור היסטורי מעניין מענין חשבוננו למידת היום. תמצית ספורו הוא, שהעם היו חושבין מעלות השחר עד ג' כוכבים. והחשבון כתיקונו הוא (כמבואר במג"א) עד צאת כל הכוכבים, והיה אז בשנת תרס"ד במבוכה איך לסדר, ועשה כדעת המיעוט להניח הדבר ע"פ המנהג לחשוב עד ג' כוכבים, ואחרי שנים אחדות קבל מכתבים ע"א החשבון הזה כו' והראה לכמה רבנים וסו"ס הסכימו גם הם לחשוב עד צאת כל הכוכבים, וכן עשה.

הסיפור הזה בא בתור תשובה על שבאתי עליו פעמיים בטרונאי (?) למה אינו חושב היום עד ג' כוכבים שאז כבר לילה.

והנה הסיפור ההיסטורי לא שמיעא לי. רק ידעתי מש"כ בספר בין השמשות (עמ' צח) וז"ל ואלה החושבים מן עלות השחר עד צאת ג' כוכבים אין להם שם יסוד ומקור. ובדבר זה שגו ת"ח ולומדים רבים וגם אני הייתי לטעות זו בשנים קודמות¹²⁵, אבל מאז שהעמידוני על האמת תקנתי בעה"י עכ"ל.

גם לא באתי עליו בטרונאי. אדרבה אני הסברתי כבר לעיל שאי אפשר לחשוב עד ג' כוכבים, משום דאז לא יהיה קו חצי היום כהשחמה בראש כל אדם. אלא שזה אפשר רק לשיטת ר"ת דעד צאת כל הכוכבים הוא יום, והמג"א דעתו כר"ת כמבואר בסימן רלה וסימן שלא. אבל לדידן דאחר ג' כוכבים הוי לילה, מה ענין הלילה לחשבון היום? ומה שכתב כת"ר שענין חשבון השעות הזמניות אינו קשור עם דין הערב, מנין לו זאת? על כן כתבנו דמוכרח כשיטת הגר"א ואדמו"ר לחשוב היום מנץ החמה עד השקיעה דוקא.

-ה-

ויש לציין גם מה שכתב הגרימ"ט בירחון "הנאמן"¹²⁶:

עד הפצת הלוח שלנו לא היתה שיטה קבועה לחשבון "צאת הכוכבים" בין בנוגע לחשבון רביע היום לקריאת שמע, בין בנוגע לשליש היום לתפילה, בין בנוגע לזמן אכילת חמץ ושריפת חמץ ועוד. רבים חשבו צאת הכוכבים בינונים 18-20 דקות אחר השקיעה – שאז כבר מתפללים ערבית. ורובם חשבו כוכבים קטנים 30-35 דקות אחרי השקיעה שאז מדליקין במוצ"ש. רק יחידים מומחים ידעו לחשב זמן צאת כל הכוכבים היינו שעה וחצי (זמנית) אחר השקיעה.

¹²⁵ ע"פ המבואר במכתב הגרימ"ט להגר"ח נאה מתבאר שלא הכונה שסתם טעה בענין החשבון, אלא שטעה בהחלטה ובשיקול הדעת איך לכתוב בלוח. וראה מש"כ עוד בסמוך.

¹²⁶ גליון לב שנת תשי"א.

ויהי בהופעת הלוח שקבע את החשבון הזה מן עלות השחר עד צאת כל הכוכבים, ז"א מן שעה וחצי קודם הנץ עד שעה וחצי אחר השקיעה לכל עיני השעות הזמניות – רעמו ורעשו הרבה בתי כנסיות. ת"ח רבים תמהו וטענו והלא בצאת כוכבים קטנים כבר מדליקין במוצ"ש וה"ה כבר לילה לכל הדעות ולמה הוסיף הלוח קולא לחשוב עד שעה וחצי אחר השקיעה? והייתי עמוס עבודה אז להשיב תשובות לכמה מכתבים שפנו אלי על זה.

וּסו"ס האמת הכריעה וכולם הודו שחשבון זה האמיתי. כל המקור לחשבון שעות היום לקוח מסוגיא דפסחים (צג, ב צד, א) שם מבואר שחלוקת היום להשעות ורביע היום ושליש היום אינו קשור כלל לזמן תחילת הלילה. דין הלילה מן התורה מתחיל אמנם מן צאת הכוכבים כו' אבל חלוקת שעות היום והרביע והשליש של היום הוא ענין אחר והוא לפי חשבון מהלך אדם ביום כו'¹²⁷.

ועזרו לי לסלק הערעור גאוני וגדולי ירושלם ביחוד חו"ז מו"ר הגרש"ס זצ"ל¹²⁸ וגם הגר"ח זוננפלד זצ"ל שהיה מחזר להסביר לכמה ת"ח את החשבון, ונתקבל החשבון של הלוח לכל שעות היום כו' ואין עוד פוצה פה ומצפצף על זה כל עשרות בשנים. גם מרבני חו"ל קבלנו מכתבי תודה עבור קביעות החשבון, דגם בחו"ל טעו רבים בביאור צאת הכוכבים.¹²⁹

¹²⁷ ראה בפרק ב מש"כ בזה.

¹²⁸ בספר "בירור הלכה" (תנינא סי' נח) תמה שהרי השינוי היה בשנת תרפ"ה ואילו הגר"ש סלנט נפטר כבר קודם לכן (ומוסיף לתמוה ממה שנתן הגרש"ס הסכמה ללוחות של הרב שפיצר בשנות תרנ"ו-תרס"ד ושם בלוחות החשבון של סוף הזמן ק"ש זה לפי ג' רבעי מיל). ומסיים שהגר"מ"ט שזכה לברר במשך ימיו הרבה מחלקי התורה ובכמה פרטים התייעץ עם גדולי ירושלים, טעה בסוף ימיו לייחס להם גם פרט זה עכ"ד. אבל באמת אחרי גילוי המכתב שכותב הגר"מ"ט להגר"ח נאה, מובן שכונת הגר"מ"ט היתה שעמדתו של הגר"ש סלנט זצ"ל מראש היתה שאם רושמים את שיטת המג"א שצריך לחשב את החשבון עד צאת כל הכוכבים, ועמדה זו עזרה לו בעת הערעור.

¹²⁹ מעניין שבספר "בירור הלכה" (תנינא סי' נח עמוד קמה) מביא ששמע בשם ת"ח זקן בירושלים, שבשעתו כאשר הגר"מ"ט זצ"ל עשה את השינוי רוב התלמידי חכמים שבירושלים לא הסכימו לזה, אלא שלא יצאו במחאה (על מה שאיחר את סוזק"ש בכ"ט דק') כיון שמאידך גיסא התחשבו הפרושים בירושלים עם דעת הגר"א שמיקל עוד יותר לחשוב מהנץ עד השקיעה. וראה גם בספר "מקור בהלכה" להגר"א אלעזר בריזל (עמ' לד) שכותב וז"ל הגר"מ"ט טוקצינסקי בלוח ארץ ישראל עושה החשבונות אפילו לשיטת הגאונים את אורך היום כפי החשבון לשיטת ר"ת. אבל אני יליד עיה"ק זוכר כי זקני עיה"ק ירושלם לא הסכימו לדבריו. ובכן המחמירין עד היום עושים חשבון של סוף זמן קריאת שמע שחרית כ"ט דקות יותר מוקדם מהמודפס בלוח א"י, וכן סוף זמן תפילת שחרית מקדימין בכ"ט דקות, וכן בערב פסח סוף זמן אכילת חמץ שזמנו ארבע שעות זמניות מקדימין הם בכ"ט דקות. ובימי נעורי הייתי דן בענין זה לפני מורי ורבי הגר"א ז"ל מלצר זצ"ל כי חשבון זה ליקח את אורך היום מעלות השחר עד סוף הזמן של חשבון ד' מילין אחרי השקיעה, ועי"ז לסדר חשבון של שעות זמניות, אפילו לאלו האומרים שזמן של צאת הכוכבים

וכך כותב הגרימ"ט גם בספר "אורות חיים"¹³⁰:

והנה לפני כחמישים שנה טרם יצא לאור "לוח דיני ומנהגי השנה", שגו רבים בחשבון המג"א בחשבם שזמן צאת הכוכבים הוא תחילת הערב זמן תפילת ערבית למרבה חצי שעה אחר השקיעה. וגם אני בשנה הראשונה שהתחלתי להוציא לאור את "לוח דיני ומנהגי השנה" הדפסתי בחשבון זה. גם מחבר אחד ירושלמי ערך לוח בספרו בחשבון מטעה זה. וראשונה העיר לי אחד מחכמי ישיבת "עץ חיים" הרב ר' שאול סלומון ז"ל ואחד מרבני מינסק שצריכין לחשוב לפי המג"א עד צאת כל הכוכבים.¹³¹

ונתיישבתי בזה עם רבה של ים הגרש"ס והגריח"ז, ועל פיהם הסכמתי שאע"פ שבודאי רבים לא יבינו את הדבר וישתוממו על זה מכיון שחושבין תחילת ערב ללילה

הוא אחרי שיעור של ג' רבעי מיל, חשבון זה אין לו שום מקום, כי שעות זמניות צריך דוקא של יום. מורי ורבי אמר לי שבודאי נכון הוא מה שאמרתי עכ"ד.

עמוד רפט.¹³⁰

¹³¹ **האם יש מקום להקפיד על סוזק"ש של ה"מגן אברהם לחומרא"**: הגרי"א זילבר זצ"ל (בעל מח"ס "בירור הלכה"; במאמר באוצרות ירושלים" חלק קנ) כותב וז"ל ונתברר כמה רחוק הדבר מלהיקבע שהחשבון הקודם מוטעה ונובע מחוסר שיטה קבועה לפני הופעת הלוח שלו. ובאמת הערעור קיים ועומד, וידוע על אנשי מעשה בארץ ישראל שמחמירים עד היום הזה ע"פ החשבון הקודם. ובלוחות הספרדיים בארץ ישראל מחשבים עד היום הזה זמן ק"ש לפי החשבון הקודם עכ"ד. וע"ע מש"כ בספר "בירור הלכה" (תנינא סי' נח עמ' קמא) שבלוח של "חבת ירושלים" (שנת תשמ"ז) מופיעה הערה "יש מקדימין סוזק"ש ב18 דקות", וכן הביא מלוחות של הג"ר אריה וגנאר ז"ל וכן בלוחות של קהילת "תולדות אהרן", וע"ע במכתב הגרז"נ גולדברג שליט"א (בספר שו"ת קול אליהו שאלה ג עמ' יח) שכותב שכך נהגו גם בביהכ"נ בבתי ברוידא שהתפללו שם גדולי הת"ח.

ועוד מביא בבירור הלכה (תנינא סי' תמג עמ' ריז) שהחזו"א היה מקפיד לענין סו"ז אכילת חמץ ע"פ צה"כ של ג' רבעי מיל אחרי שקיעה [אולם מביא (תל' סי' תמג עמ' קצט) מש"כ בלקט הלכות מבית דינו של הגרנ"ק שאומרים שבשנים האחרונות חזר בו החזו"א מינה. וע"ע בח"ו עמ' קפג].

ועוד מביא (ח"ד סי' נח עמ' עא) שהגרא"מ שך זצ"ל היה קורא ק"ש בשבת לפני פסוד"ז כדי שלא יעבור הזמן, הגם שבישיבה היו מספיקים ק"ש בברכותיה ברוח לפי הזמן של הלוחות, מ"מ חישב את זמן ק"ש יותר מוקדם. וכפי שאמר בעצמו ש"סוף זמן ק"ש שבלוח לא"י מהרב טוקצינסקי אינו זמן המג"א וסייעתו האמיתי, אלא סוף הזמן האמיתי הוא כרבע שעה יותר מוקדם, ואני מקפיד בזה לקרוא ק"ש כרבע שעה יותר מוקדם".

ומוסיף (תנינא סי' נח עמ' קמא) שהגם שבעבר הרבה החמירו היום כמעט ונשתקע דבר חומרא זו, ומסיים שבודאי טוב מאוד להחמיר בזה ולקום מוקדם בבוקר לצאת כל העדות. אך מכריע למעשה שאם התפילה בישיבה הוא לפי סוזק"ש של הגרימ"ט, אין לפרוש מהמנין בישיבה לעשות במה לעצמו להקדים ולהתפלל במנין בעה"ב כדי לקרוא ק"ש בברכותיה בזמנה לפי החשבון של צה"כ מוקדם. ולגבי הזמן ב"לוחות" הוא מסכם שנכון לקבוע בלוחות סוזק"ש המוקדם בלשון "סוף זמן ק"ש לחומרא" ובתחילת הלוח לכתוב בפירוש "לחומרא" שכשמו כן הוא שאי"ז סוזק"ש מדינא.

לדין התורה, הלא אז דין צאת הכוכבים, ולמה יהיה החשבון עד צאת כל הכוכבים! עם כל זה הסכמנו להדפיס את חשבון שעות היום כראוי מעלות השחר עד צאת כל הכוכבים.

ואמנם בשנה ההיא היה רעש גדול ברוב בתי הכנסיות בירושלים שלא הבינו להבדיל בין חשבון שעות היום לבין דין התורה ללילה, אבל אחר כך שוכנעו כל הת"ח שצריכין לחשוב חשבון היום מעה"ש עד צאת כל הכוכבים. וע"פ חשבון זה הדפסתי כל הטבלאות שבספר "בין השמשות". ומאז זה כמ"ח שנה מקובל כן בכל ארץ ישראל ואין עוד פוצה פה ומצפצף ע"ז עכ"ד.

-ו-

וכדאי לציין בזה מה שכותב הגרימ"ט בספרו "ארץ ישראל"¹³²:

כל השעות הזמניות בנוגע לרביע היום לסוף זמן ק"ש בבוקר, ושליש היום לזמן תפילה¹³³ – הנהוג הוא (ע"פ דעת מג"א) לחלק את היום לשתיים עשרה שעות זמניות

¹³² עמוד יח (ומובא גם בספרו "עיר הקדש והמקדש" ח"ג פרק כה).

¹³³ **ביאור חשבון זמני היום (ס"ז ק"ש ושחרית; מנחה גדולה; פלג) ב"לוח ארץ ישראל":** יש כאן חידוש שגם לגבי "תפילה" נהגו כדעת המג"א, הגם שהוא נידון דרבנן, והגרימ"ט עצמו כותב שפשטא דמילתא היא כדעת הגר"א ודעימי'. וכ"כ המנחת יצחק (ח"ד נג-טו) ש"מנהג העולם שמחמירין לענין ג' שעות של ק"ש של שחרית וד' שעות של תפילת השחר ע"פ חשבון המגן אברהם".

והנה כבר העיר בבירור הלכה (ח"ד עמ' רא) שעמדת הגרימ"ט שנוקט מחד גיסא את הזמן של המג"א לא רק לגבי ק"ש, אלא גם לגבי ס"ז תפילה וס"ז אכילת ושריפת חמץ, סותר מה שהבאנו לעיל שמחשב בעצמו את הזמנים של פלג ומנחה קטנה לפי השקיעה, [והדבר תמוה ביותר, כי גם בלוח לשנת תרפ"א (עוד לפני השינוי בזמן ק"ש) מבואר שם (בשבת שובה) שהזמן של פלג להדלקת נרות שבת זה "שעה ורבע לפני השקיעה". וראה גם מש"כ הגר"ח פדווא (בקונטרס "אתא בוקר וגם לילה" עמ' יח) ש"המנהג הנהוג בירושלים לחשוב פלג המנחה לפי חשבון זריחה ושקיעה"].

אולם ראה בקונטרס "בי שמשא" להפ"ח (אות י) שיצאלחדש שגם אם מחשבים את שעות היום מעה"ש, מ"מ את חשבון ה"פלג" מודדים משקיעה, מאחר שהוא תלוי בקרבן התמיד שהיה נפסל בשקיעה. [וראה גם ב"כף החיים" (רלג, ז) שמחד גיסא הוא כותב שהמנהג לגבי תפילה (מנחה) להקל ולחשב את השעות כשיטת הלבוש מהנץ עד שקיעה וממילא זמן מנחה זה שעה ורבע קודם השקיעה, ומאיך גיסא לגבי תפילת שחרית הוא כותב (פט, ח) שמחשבים מעה"ש עד צה"כ].

אולם עדיין קשה לגבי הזמן של מנחה גדולה שכתב הגרימ"ט (בלוח בהערה לר"ה; שנת תרע"ב ועוד שנים) שזה חצי שעה זמנית מהנץ עד השקיעה, ותמוה למה לא נחמיר חצי שעה זמנית לפי שעות מעה"ש עד צה"כ, ומאי שנא זמן מנחה מזמן שחרית. ומוסיף הגר"א זילבר זצ"ל (בירור הלכה תנינא סי' רלג עמ' תיד; אוצרות ירושלים חלק קנ) שהן אמת שאז בשנת תרע"ב לפני השינוי בזמן ק"ש שחישב מעה"ש עד ג' רבעי מיל אחרי השקיעה, באמת אין מקום לחשב את הזמן של מנחה גדולה שש שעות ומחצה, כי א"כ היה יוצא זמן המנחה בעוד החמה במזרח, אבל לפי החשבון עתה מעה"ש עד צאת כל הכוכבים באמת יש להחמיר כן אף בזמן דמנחה גדולה,

מן עלות השחר עד צאת כל הכוכבים. זאת אומרת, כמו מן עה"ש עד הנץ החמה כך מן השקיעה עד צאת כל הכוכבים, והזמן שיום ולילה שיום נחשב היום ל-15 שעה ועולה כל שעה 1.15. וכן הוא לחשבון שאר השעות הזמניות, כגון אכילת ושריפת חמץ בערב פסח וכדומה (כדמוכח בסוגיא דפסחים צד, א ולהמעין בהמג"א ואחרונים). ובדוחק מקילין לחשוב את היום מן הנץ עד השקיעה (עפ"ד הגר"א). והמחמירין לחשוב מן עלות השחר עד צאת כוכבים רגילים (זמן תפילת ערבית) – אין לחומר אז מקום.

ובספרו "בין השמשות"¹³⁴ כותב הגרימ"ט:

ואף שפשטא דמילתא היא כדעה הראשונה (מהנץ לשקיעה), בכל זאת רבים וגדולים נוהגים מימים ימימה גם פה בארץ ישראל להחמיר כשיטת המג"א בסוף זמן ק"ש ותפילה ובאכילת ושריפת חמץ ערב פסח.

ולחקל בזה אין לנו על מי לסמוך. ומוסיף שאולי זהו הסיבה שהחזו"א קבע שלא להתפלל מנחה לפני 12:30, אך כותב בעצמו שהשיגו שהרי אדרבה החזו"א נוטה להקל גם לגבי זמן ק"ש דאורייתא עכ"ד. [ובלוח "אהבת שלום" הוסיפו זמן של "מנחה גדולה לחומר" ע"פ חישוב עה"ש 72 דק' לצה"כ של 13.5 דק'. וע"ע בשו"ת קול אליהו (שאלה ג' עמ' טו) מש"כ לדון שלגבי מנחה גדולה לכו"ע מונים מהנץ עד השקיעה].

ולמעשה פתרון הדבר מבואר בספר "בין השמשות" (עמ' צז) שם כותב הגרימ"ט שדברי המג"א (נח, א) ד"קריאת שמע שאני" קאי גם לגבי סו"ז תפילת שחרית, ולכן מובן שחלוק סו"ז תפילת שחרית מתפילת מנחה ופלג [וע"ע בספר "אבני שהם" (ט, ז) שכותב לגבי סו"ז תפילת שחרית שמכיון ש"כנגד תמידין תקנום" וזמנם מתחיל מעה"ש לכן מחשבים מעה"ש], ולגבי חמץ נהוג להחמיר לחשב מעה"ש גם אלו שנוהגים לגבי ק"ש כהגר"א. אולם יעוי' במנח"י (ג, עא) ובבירור הלכה (ח"ד עמ' עא; שם עמ' רא) שכותבים בפשיטות שדברי המג"א קאי רק לגבי ק"ש ולא לגבי תפילה [וע"ע במנחת כהן (ב, ט) שכותב לחלק שלגבי סוזק"ש יש להחמיר כהמג"א ולגבי סו"ז תפילה (שחרית) יש להקל כהגר"א. וע"ע בחידושים וביאורים (שבת ז, יח) מש"כ שאינו רואה מקום לחלק בין זמני היום]. והעולה למעשה שאחרי שלענין פלג ומנחה קטנה אין מקום לפי מנהגינו להחמיר כהמג"א [והמנהג הוא רק לגבי ק"ש ושחרית], ממילא לכאורה גם לגבי מנחה גדולה אין מקום להחמיר כן.

מילואים לפרק א

^א **שיעור 4 מיל (72 דקות):** הוא ע"פ חשבון שמיל זה 18 דקות (ואם מיל זה 22.5 דקות אז זה יוצא 90 דקות. ואם מיל זה 24 דקות אז זה יוצא 96 דקות. ו"א חשבון של 2 שעות ע"פ חשבון של 5 מיל וכל מיל הוא 24 דקות). ובספר מעשה רב החדש מובא בשם הגרא"ל עפשטיין (מח"ס הפרדס) שראוי להחמיר במוצ"ש להמתין 90 דקות אחרי שקיעה, וראה בתשובות והנהגות (ב, קסז) שבאמת הגר"ז זצ"ל גם בא"י היה ממתין שעה וחצי זמנית לפי חשבון שמיל זה 22.5 דקות. וראה בקובץ "יגדיל תורה" (שנה ו' גליון ג עמ' 40) מש"כ הגרימ"ט להגר"ח נאה שהלא ידוע ומפורסם שהיה וישנם יחידים מגדולי ישראל החוששים לשיטת ר"ת בנוגע למוצ"ש ויוהכ"פ, ומחמירין לעצמם (לעצמם ולא לאחרים) מלעשות מלאכה עד צאת כל הכוכבים, למשל הגאון הגר"ל דיסקין זצ"ל שהיה מבדיל 72 דקות אחר השקיעה. ומוסיף ששמע על שני גאונים מפורסמים מרוסיא שהי' מבדילים במוצ"ש ויוהכ"פ 1.30 אחר השקיעה, אבל לא מצינו שהחמירו יותר מזה. ואילו הגר"ח נאה (שם עמ' 54) מגיב שא"ז אמת כי כמה ת"ח ובהם רב גאון אחד מתלמידיו (של הגר"ל דיסקין) המצויינים, עומדים וצווחים שהיה מבדיל אחר 2 שעה א"י שהוא יותר משתי שעות בלילה. ותמיהני מאוד מהיכן שאב את הידיעה המוטעת שהיה מבדיל 72 דקות. ובעיקר הענין ראה בפנים שהובא שיטת המנחת כהן שדין לילה לפי שיטת רבינו תם לא תלוי בשיעור ד' מילין אלא במציאות צאת הכוכבים.

^ב **האם השו"ע חזר בו ממה שסתם כשיטת ר"ת:** הגר"ז (פסקי הסידור "סדר הכנסת שבת") כותב שהשו"ע עצמו חזר בו בהלכות מילה (יו"ד רסו, ט) שכתב ז"ל אי איתליד ינוקא משתשקע החמה ספק הוא עד דשלים בין השמשות דרבי יוסי ונימול לעשרה (היינו שאם נולד תינוק ביום שישי אחרי השקיעה שנימול ביום ראשון). ומבואר שם בש"ך (ס"ק יא; וכ"ה בשו"ת בית דוד להגר"ד משאלוניקי סי' קכו) שזה דלא כשיטת רבינו תם, שהרי לפי ר"ת מלין אותו ביום שישי כמו שכתב בשו"ע הרב (או"ח שלא, ה) שבמדינות שעושים מלאכה אחרי שקיעה מלין אותו ביום שישי. וביאר הגר"ז שהשו"ע חזר בו ופסק כאן בפשיטות כדעת הגאונים, מאחר שרבינו תם וסייעתו יחידאי נינהו נגד הגאונים הראשונים ואחריהם הר"ח הר"ף הרמב"ם והראב"ן נגד ר"י בעל התוספות ובעה"ט וסייעתם שהם בתראי עכ"ד.

והנה גם הגר"ז עצמו חזר בו כמש"כ בשער הכולל (סדר הכנסת שבת אות ג; וכ"ה בשו"ת ארץ צבי ח"א סי' קיג ובאבנ"ז או"ח תצז, ד) שהרי בפסקי הסידור נוקט כדעת הגאונים ואילו בשולחן ערוך שלו (עי' או"ח סי' רסא וסי' שלא) נוקט כדעת ר"ת. וראה מש"כ הגר"ח נאה (יגדיל תורה שנה ו גליון ג עמ' 33; בנוגע לדעת הגר"ז לגבי שיעורי המיל) שידוע שאת השו"ע לא הדפיס הגר"ז בחייו רק את הסידור, ואח"כ נדפס השו"ע מתוך העתקות ולא מכת"י ממש, ואם היה מדפיסו בודאי היה משוה הפסקים. [וראה בשו"ת מנחת אלעזר (סי' כג) מש"כ שגם בשו"ע שלו אחז הגר"ז כדעת הגאונים, אלא שכבר נודע למעיינים בשו"ע שלו שאינו רוצה לעשות חדשות ונצורות ורק הביא בקצרה דעות הפוסקים להיות כשלחן ערוך לפני המון ישראל. וכע"ז כתבו גם בדברי משה (ד"ה ואעפ"כ) ובאמונת יהושע (סי' רנז) וע"ע בזכרון יוסף (אות נ) בזה].

והג"ר מאיר פוזנא בספרו "אור מאיר" (ס"ג פ"ד בהערה) מעיר שזה דבר מוזר לומר שהבית יוסף חזר בו בלי להזכיר דבר מזה. ובפרט שבשנת שכ"ז בחיי הבית יוסף הודפס כל ד' חלקי השו"ע בכרך אחד ובזמן אחד, ואילו היה חוזר בו בודאי היה מצוה לשנות מה שהיקל באו"ח סי' רסא לקולא בכניסת השבת כר"ת. וכבר ביארו (מנח"כ ב, א; מכשירי מילה פי"ב אות יד; דברי שלום הלכתא רבתי לשבתא; יבי"א או"ח ב, כא-יד) שמש"כ שם השולחן ערוך "משתשקע החמה" לשון הגמ' בשבת (לד, ב) נקט וכונתו לשקיעה אחרונה וכמש"כ המג"א (שלא, ב). והטעם שהגר"ז לא רצה לפרש כן, ראה בזכרון יוסף (אות מט) שכותב שמאחר שלא הזכיר שם כלל מב' שקיעות ע"כ כונתו לסתם שקיעה, וע"ע בקובץ "בית אהרן וישראל" גליון קסח (עמוד קח בהערה) ובגליון קעב (עמוד קיג) מש"כ בזה דברים נפלאים. וע"ע בשו"ת ארץ צבי (ב, יט) מש"כ ליישב את הסתירה בשו"ע באופן מחודש. וראה בפרק ג מש"כ לדון האם בזמנו של הבית יוסף נהגו העולם בארץ ישראל כשיטת רבינו תם או לא.

¹ **מנהג גדולי הפוסקים כשיטת ר"ת גם לקולא:** ראה בב"ח (או"ח סי' רסא) שכבר נהגו העם להקל ע"פ פירוש ר"ת והגדולים שהסכימו לפירושו; וכן מבואר בשעה"צ (רלג, יד) שבזמן המגן אברהם לא היו חוששים לדעת הגאונים; וכ"כ המג"א (שלא, ב) ושו"ע הרב (שם, ה) שבזמניהם לא חששו כלל לשיטת הגאונים, ולפעמים לא היו מקבלים שבת והיו עושים את כל המלאכות עד רבע שעה קודם צה"כ [וראה בפסקי הסידור (סדר הכנסת שבת) מש"כ הגר"ז שרק נשים וע"ה וקלי הדעת היו עושים מלאכות אחרי שקיעה], ולכן הם פוסקים שגם תינוק שנולד אחרי שקיעה סומכים על דעת ר"ת לקולא למול אותו; וכן פסק האליה רבה (שם, ב); וכ"כ הפר"ח (בי שמשא אות ז; וע"ע מש"כ בארץ חיים (רסא, ב) ובאורות חיים (פרק ט) ובמנהגי ארץ ישראל (גליס; עמוד צט) על סתירת דבריו בסי' תרעב) שמי גדול לנו באחרונים כמרן מהריק"א שהתיר לעשות מלאכה אחרי שקיעה, ועל כן בודאי שיש למול תינוק שנולד אחרי שקיעה; וכ"כ החת"ס (שו"ת או"ח סימן פ) שקיבל מרביותיו שכן הוא ההלכה הרווחת בזה בלי שום פקפוק כדעת המג"א והאליה רבה שתפסו במוחלט כשיטת רבינו תם. והוסיף שמאחר שאנחנו כולנו במדינות הללו עושים מלאכה בערב שבת עד קרוב לשעה או ג' רביע שעה קודם צה"כ נמצא אנו תופסים במוחלט כשיטת ר"ת, ואין מקום שלא למול בשבת תינוק שנולד אחרי שקיעה במוצ"ש, דאל"כ זה תרתי דסתרי [וע"ע במנחת יצחק (ו, קד) ובקנה בשם (יו"ד סי' עו) מש"כ בשיטת החת"ס]; וע"ע באגרות רע"א (סימן קלו עמוד 223) שמובא בשם חתנו הגר"ח ש בירנבוים שברור בעיניו שחמיו הרע"א לא אז מדעת ר"ת בין להקל בין להחמיר; וע"ע בשו"ת פרי יצחק (ח"א סימן ז) שכותב שהעולם נוהגין ע"פ פסק השו"ע להדליק ולעשות מלאכה גם אחר תחילת השקיעה מעט [ובקו"א סי' ט כותב שבהמשך הזמן נשתנה המנהג]; וע"ע בספר תוספת שבת (בווארסקי; אות לח) שכותב שהעולם סומכים לקולא על דעת ר"ת והשו"ע שמסכים עמו להלכה. אולם הש"ך (יו"ד רסו, יא) מביא את הכרעת מהר"ם אלשקר שתינוק שנולד אחרי שקיעה נדחה המילה ליום א', והחכמ"א (קמט, ו) כתב עלה וצריך עיון. ובזכרון יוסף (אות נה) דן שגם המקילין לעשות מלאכה אחרי שקיעה אין להם למול בשבת, כי לענין מלאכה יש בזה ספק ספיקא ואילו לענין מילה לא מהני ס"ס ע"ש.

והנה מכל הני פוסקים מבואר בפשיטות דלא כמו שיצא הגר"א העקין זצ"ל (שו"ת גבורות אליהו סימן עג) לחדש, שו"ת רק בא להחמיר במוצ"ש להמתין שיעור ד' מיל, ולא להקל לעשות מלאכה בערב שבת קודם שקיעה. וע"ע בספר דברי משה להגר"מ בידרמן (ד"ה ונראה לי וד"ה ומאחר) מש"כ בזה.

¹ **אין לעשות מלאכה אחרי שקיעה:** ראה בשיורי מנחה (אות ג; בסוף פי' מנחת שבת על הקיצור שו"ע) שמובא מש"כ בשם החשק שלמה שהקיצור שו"ע נתן מכשול גדול במש"כ (עה, א) ש"חייב כל אדם לפרוש ממלאכה חצי שעה קודם צאת הכוכבים", וזה אינו אמת כי כבר מבואר בשו"ע הרב ובביאור הגר"א ועוד כמה ספרים כי מהתחלת השקיעה עד צה"כ כו', הוא זמן בה"ש וכל העושה מלאכה בזמן הזה הוא עובר באיסור ספק חיוב סקילה כו', וח"ו לסמוך בזה על דברי המחבר קיצוש"ע עכ"ד; וכ"כ בספר דברי שלום (הלכתא רבתי לשבתא) שמאחר שהש"ך (יו"ד רסו, יא) והפר"ח (תרעב, א; וע"ע מש"כ בארץ חיים (רסא, ב) ובאורות חיים (פרק ט) ובמנהגי ארץ ישראל (גליס; עמוד צט) על סתירת דבריו בבי שמשא) והגר"א והגר"ז פסקו כדעת הגאונים, א"כ מי יוכל להכריע כדעת ר"ת בספק איסור סקילה נגד כל הגאונים שכל דבריהם דברי קבלה; וכ"כ בספר זכרון יוסף (אות נא-נה) שמאחר שג' עמודי עולם (הגר"ז, הגר"א, חו"כ הרז"ה) הכריעו בבירור כשיטת הגאונים ודאי שאין לעשות מלאכה אחרי שקיעה; וע"ע בספר תוספת שבת בויארסקי; אות לח) שכל איש אשר יראת ה' נגעה בלבו וירא מאוד לנפשו מג' עמודי ההוראה (רי"ף רא"ש ורמב"ם) והגאונים, והיא השיטה המחורת שהסכים עליה רבינו הגדול האחרון בזמן וחדד מקמאי הגר"א, אשר תחילת השקיעה הוא בין השמשות; וע"ע באבני נזר (או"ח תצז, ד) שכותב ז"ל וכבר הכריע כן הרב מלאדי ז"ל בהוספות לשו"ע או"ח בראיות ברורות ומוכרחות כשיטת הגאונים וכפסק השלחן ערוך ביורה דעה (סי' רסו) שחזר ממש"כ באו"ח (סי' רסא) כשיטת ר"ת. וכן הגר"א ז"ל מוילנא וכן דעת מהר"ל ז"ל בגור אריה למסכת שבת עכ"ד.

וע"ע במנחת כהן (מאמר א, ו) שכותב שגם מי שסובר לענין הלכה כדעת ר"ת, ראוי שיחמיר לפרוש ממלאכה משקיעת החמה כדעת הגאונים. והגם שהשו"ע (רסא, ב) פסק כר"ת שזמן בין השמשות מתחיל רק אחרי שיעור ג' מיל ורביע אחרי שקיעה, אפ"ל שזהו כפי עיקר הדין, אבל לענין מעשה ראוי לפרוש ממלאכה מהשקיעה ואילך, מאחר שכבר נהגו כל ישראל בכל מושבותם להדליק נרות ולקבל שבת קודם שתשקע החמה תחת האופק [ואפשר שנהגו כן לשם תוספת שבת], ומנהגן של ישראל תורה היא ואין לפרוץ גדר ואפילו בשעת הצורך. וראוי לקנוס את מי שעושה מלאכה אחרי שקיעה כפי מה שיראה לחכמים ולפי צורך השעה עכ"ד.

וע"ע בספר דברי שלום (שם) מש"כ שלמעשה ודאי ר"ת והנמשכים אחריו והשו"ע יודו שאין לעשות מלאכה אחרי שקיעה, שהרי גמ' מפורשת היא (שבת לה, ב) "אתון דלא קים לכו כו'", ואם הם לא היו בקיאין מי יוכל לומר בזמינו שהוא בקי בשיעורי דרבנן.

² **בזמנו של המשנ"ב נהגו להחמיר גם את שיטת הגאונים:** כן מבואר בשער הציון (רלג, יד) שבזמנו היו חוששים לדעת הגאונים, ולכן נהגו שלא לעשות מלאכה אחרי שקיעת החמה. וכ"כ בספרו מחנה ישראל (פרק ה אות ד) ז"ל דכל איש ישראל אסור לעשות מלאכה תיכף אחר שקיעה כדעת הגר"א והרבה מהראשונים וכן המנהג בישראל כו' עכ"ד. וע"ע בביאור הלכה (רצג,

ב ד"ה ג') שמביא שראה אנשים שהיו מהדרין במוצאי שבת חנוכה לצאת דעת הגר"א להדליק הנרות בהקדם אחר שקיעה [וכתב שהן טועין כי לכו"ע צריך ג' כוכבים. וראה בדברי שלום (הלכתא רבתי לשבתא) שלא בכל מקום בה"ש הוא רק ג' רבעי מיל, ולפי האופק אצלו וכ"ש בארצות שסמוכין יותר לקוטב הצפוני זמן בה"ש נמשך בימי הקיץ ע"ב דק' ויותר אחרי שקיעה. וכ"כ באור מאיר (ס"ד פ"ג אות יב) שישנם מקומות שגם לדעת הגאונים צריך להמתין יותר מע"ב דקות. וע"ע בדברי משה (ד"ה והנה גם וד"ה ועוד י"ל) ובזכרון יוסף (אות נב) מש"כ בזה].

וע"ע בערוך השולחן (רסא, ח) שכותב שהנה רבים מגדולי עולם דחו שיטת רבינו תם מכל וכל (הגר"א והגר"ז בסידורו ועוד גדולים) וכן נהגו כל ישראל, ובמוצאי שבת נוהגין כדברי רבינו תם עכ"ד.

וכ"כ הפרי יצחק (ח"ב קו"א סימן ט) שהגם שהיה נהוג לפני חמישים שנה כשיטת ר"ת, אולם בזמנינו זה נתפשט המנהג לקבל שבת קודם שקיעה"ח כשיטת הגר"א דמיד אחר שקיעה מתחיל בה"ש, ולא ראינו ולא שמענו מי שיקל בדבר וכאשר העיד גם במשנ"ב סי' רלג בשער הציון. וע"ע בשו"ת ארץ צבי (סימן קה) שכותב שהגם שהמג"א (שלא, ב) כותב שבזמנו מנהג העולם היה לעשות מלאכות אחרי השקיעה, לענין זה היום אכשור דרא כאשר עינינו הרואות דשום אדם כשר אין עושה מלאכה היום אחר שקיעת החמה, ומי שפורץ גדר בזה נחשב אצל העולם לעבריין עכ"ד. ובמקו"א הובא מש"כ גדולי האחרונים להוכיח ממה שאמרו בגמ' בשבת (יז, ב) "בית הלל מתירין עם השמש" שלא ראוי לעשות מלאכות אחרי שקיעה.

¹ **מנהג הרבנים להחמיר במוצ"ש 72 דקות:** ראה בערוך השולחן (רסא, ח) שכותב שהנה רבים מגדולי עולם דחו שיטת רבינו תם מכל וכל (הגר"א והגר"ז בסידורו ועוד גדולים) וכן נהגו כל ישראל, ובמוצאי שבת נוהגין כדברי רבינו תם עכ"ד; הגר"א ז"ל מלצר זצ"ל (בהסכמה לספר אורות חיים) כותב ש"ראוי ונכון להתנהג כן למעשה להחמיר בצאת השבת כשיטת "רבינו תם"; הגר"ח זוננפלד זצ"ל (בהסכמה לספר נברשת ח"ב) תמה הן על שיטת רבינו תם והן על שיטת הגר"א, ומכח זה הוא כותב "ובודאי נכון למאן דאפשר להחמיר ככל השיטות בזה, עדי נזכה לאור חדש יאיר עלינו המבדיל בין יום ובין לילה מלך עולמים ית"ש ונזכה להלכה ברורה"; המהר"ל דיסקין היה מחמיר לעצמו לנהוג כפי שנהג בחו"ל כשיטת ר"ת (כ"כ הגרימ"ט בספרו בה"ש ח, א; ירחון יגדיל תורה שנה ו גליון ג עמ' 40) ומוסיף מבלי להורות כן לאחרים כמובן; הג"ר דוד בהר"ן (קונטרס דובר מישרים מהגר"ח גרוסברג, תשט"ז עמ' יד) היה ממתין במוצ"ש 72 דקות; בשו"ת מנחת יצחק (ו, קד) כותב שכמובן הוא דבר ראוי ונכון לנהוג כשיטת ר"ת לחומרא לדעת רוב הפוסקים בשיטתו להמתין ע"ב מינוט במוצ"ש"ק לעשיית מלאכה; בשו"ת דברי יציב (או"ח סי' קיד) כותב שמי לא יירא ולא יפחד להכניס ראשו בין ההרים הגדולים ולהקל ח"ו בדבר שנוגע לאיסור כרת וסקילה רח"ל; וכן נהג הגרשז"א (הליכות שלמה מועדים ח"א טז, טו) להמתין 72 דקות; וכן נהג הגריש"א, אלא שהיה מקפל את טליתו קודם גם 72 דקות; והשבט הלוי (ח"י סי' קמד) כותב שבפרט בארץ ישראל קבלנו לחשוב אחרי שקיעת השמש בין השמשות מעיקר הדין, ואם גם מוסיפים חומרת זמן דר"ת היינו להחמיר בשבת ויום הכפורים וכיוצא בזה אבל לא להקל עכ"ד.

ושמעתי מהגר"ע אויערבאך שליט"א שאלו שמחמירים כר"ת רק במוצ"ש ולא במוצאי ט' באב, מ"מ במוצ"ש שזה לתא דאורייתא מקפידים גם על מלאכות דרבנן (עי' בש"ך יו"ד סי' קי כללי ס"ס אות יט ובמשנ"ל פ"ד מהל' בכורות). וע"ע מש"כ הגר"ש דבליצקי שליט"א (בהסכמה לספר מעגלי צדק) שראוי לכל יר"ש להחמיר לעצמו (ולא לאחרים) כפי כו' שיטת ר"ת. אך אי"ז נאמר אלא רק ודוקא לגבי דאורייתא ולחומרא, אך לגבי הדברים שהם רק מדרבנן אין להחמיר כלל, ובפרט בא"י שהמנהג מימות עולם דלא כשיטת ר"ת כו'. ולא רק שאין להחמיר בדרבנן אלא שלפי דעתי אפילו אינו ראוי להחמיר בדרבנן, פן יבואו להקל ע"פ שיטה זאת דבר שהוא חס מלהזכיר ובפרט בא"י שהמנהג הכללי אינו כן גם לא לחומרא עכ"ד.

אולם דעת החזו"א היתה (ארחות רבינו ח"א עמ' קכז-קכח) שבאופק א"י וכדו' לא צריך להמתין 72 דקות, וכן מובא בספר מעשה איש (ח"ד עמ' קכא) שדעת החזו"א היתה שאין הלכה כר"ת [להמתין 72 דקות] ושלכן גם לא צריך התרת נדרים. ובספר ירושלים במועדיה להגרא"י נבנצל (שבת ח"ב עמ' רא) מביא שי"א בשם החזו"א שכדאי גם לא להקפיד על כך שמא יבוא גם להקל כר"ת, ויעו"ש מש"כ בזה. וע"ע בקובץ שערי ציון (כולל אמרי יושר עמ' 16) מה שאמר החזו"א להגר"ח דרוק ובספר בירור הלכה (תניינא סי' תמג עמ' ריט) וע"ע מש"כ הגר"י מרצבך בספר עלה יונה (עמ' סט).

המתנת 72 דקות במוצאי שבת חנוכה, מוצאי יוה"כ, מוצאי ט' באב: בשבט הלוי (ח"א סי' נג) כותב שישנם כאלה שקבלו עליהם את שיטת ר"ת רק דרך חומרא בעלמא, וישנם שמחמירים בשבת ומקילים במוצאי יום הכפורים [והסתפק שם אם אנשים הללו יכולים לומר לאחרים שלא מקפידים לעשות עבורם מלאכה במוצ"ש. וראה בשש"כ (פרק נט הערה יז) שהמחמיר במוצ"ש כר"ת רק בתורת חומרא יכול לומר לחבירו, וע"ע במשנ"ב שז, ח]. וע"ע בארחות רבינו (ח"א עמוד קכז-קכח) שמובא שהקה"י היה ממתין במוצ"ש 72 דקות ולא במוצאי יוה"כ וחנוכה. ובספר נברשת (ח"ב עמוד מב) מביא שישנם שמקילים ביוה"כ וט' באב ואילו במוצ"ש חנוכה ממתינים ויעו"ש מש"כ בזה.

והנה רוב הרבנים שהוזכרו לעיל בסמוך לא היו ממתינים במוצ"ש חנוכה 72 דקות (עי' מעשה רב אות רלז ושבות יצחק חנוכה עמ' עה), אך בקובץ מבית לוי (ח"י עמוד כא) מובא בשם הגר"ש ואזנר זצ"ל שהנוהגים בצאת השבת כל השנה כשיטת ר"ת, לא ידליקו נרות חנוכה קודם זמן זה. וכ"כ במועדים וזמנים (סי' קנה) שלא ישנה אדם במוצאי שבת חנוכה ממנהגו כל שבוע.

וע"ע מה שהאריך הגרימ"ט (אורות חיים עמ' רצב ואילך) לפרט באיזה דברים ראוי להחמיר להמתין 72 דקות, וכותב לגבי מוצאי יוה"כ שלדעתו אין להחמיר על אחרים, ורק מי שמרגיש עצמו בריא לגמרי ואינו חושש לבריאות יכול להחמיר על עצמו גם במוצאי יוה"כ, אבל לא להורות כן לאחרים (ויעו"ש בהערות שיש אפשרות לעשות הבדלה גם קודם 72 דקות בלא נר ויתן לקטן לשתות).

וע"ע בשבט הלוי (י, פא) שכותב לגבי זמן מעריב במוצאי תענית שנוהג כאשר קיבל מרבותיו שאפשר להקדים התפילה זמן מה לאחר בה"ש כדעת הגאונים, דאין להחמיר לענין צה"כ מאוחר לענין תענית חוץ יוה"כ ושבת, ויש שמחמירים גם בזה עכ"ד.

דעת המשנ"ב לסמוך לקולא במילה כשיטת המנחת כהן: ראה במשנ"ב (שלא, יד) שסתם בזה שהקובע בזה זה ג' כוכבים בינונים, ולא הזכיר כלל את השיעור של ד' מיל, ומשמע שכלפי מילה סומכים על דעת המנח"כ למולו.

וראה גם מש"כ הגרימ"ט (אורות חיים עמ' רצח) שגם אלו המחמירים להמתין 72 דקות לא יוכלו להחמיר לגבי מילה. ויעו"ש בהערות מש"כ הגר"ח דרוק שחכם אחד טען שיש לפקפק מטעם זה בכלל אם ראוי להחמיר כר"ת בכל דיני התורה, מאחר שלענין מילה אי אפשר להחמיר נמצינו בין פטיש לסדן שלא לעבור על איסורי שבת דאו' ולקיים מצוה מילה בזמנה, ובעינן בזה הלכה ברורה אי כהגאונים אי כר"ת [וע"ע בספר "ירושלים במועדיה" להגרא"י נבנצל (שבת ח"ב עמ' רא) מש"כ שי"א בשם החזו"א]. אולם ע"פ בקשת הגרימ"ט כותב שלא לשנות מהמנהג, ומאריך שם לבאר מוצא מסבך זה שגם המחמירים כר"ת יוכלו למולו בשבת ע"ש.

אולם בשבט הלוי (ד, קלד; ח, צ) יצא לחדש שלא למול תינוק בשבת שנולד בליל שבת רק אם נולד 72 דקות ואילך אחרי שקיעה [אא"כ נוהג לעשות מלאכה במוצ"ש גם קודם 72 דקות]. וכבר תמה עליו בשו"ת יבי"א (ז, מא) שזה חומרא דאתי לידי קולא נגד המנהג. וכ"כ בבירור הלכה (תנינא יו"ד סי' רסב עמ' מט) שגם אלו שמחמירים מאוד להמתין במוצ"ש 72 דקות, צריכים להתיישב היטב אם יכולים לדחות את המילה ליום ראשון, ודן שם כן אף לגבי המוהל. וע"ע בקובץ מבית לוי (ח"י עמוד מה) ובקובץ מורשה (גליון 396 עמוד 21) מש"כ בשמו של בעל השבט הלוי עצמו בדין זה וצ"ע. וראה בפרק ה שם נתבאר מתי הוא השיעור של ג' כוכבים בינונים לפי אופק א"י.